

EMPERYALİZMİN GÖLGESİNDE ANADOLU'DA ERMENİLER VE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

Uğur İNAN*

Öz

19. yüzyılda mali ve askeri açıdan zayıf durumda olan Osmanlı Devleti, jeopolitik ve jeostatejik açıdan büyük öneme haiz Ortadoğu ve Anadolu'yu elinde bulunduruyordu. Dönemin güçlü devletleri İngiltere, Fransa, Rusya Osmanlı egemenliğindeki bu toprakları ele geçirmek veya bölgede nüfuz alanı oluşturmak için dini, siyasi, mali, kültürel bütün argümanları kullanmaktaydılar.

Hz. İsa ve havarilerinin yaşadığı, Hıristiyanlığın yayıldığı bölge olması hasebiyle Osmanlı Devleti misyonerlerin en çok ilgi duydukları ve en yoğun faaliyet gösterdikleri coğrafya olmuştur. Misyoner örgütleri kurdukları “misyon”lar yanında ilkokuldan yüksekokula kadar açtıkları eğitim kurumları, yetimhane, hastane matbaa, vb yardım kurumlarıyla çok yönlü bir misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdir. Ancak misyonerlik faaliyetleri Müslüman ve Yahudiler arasında etkili olmayınca faaliyetlerini Hıristiyan unsurları kendi mezheplerine kazandırmak üzerine yoğunlaştırdılar. Bu noktada Hıristiyan unsurları kullanarak bölgede nüfuz sahibi olmayı hedefleyen dönemin güçlü devletlerinden büyük yardım gördüler. Misyonerler Hıristiyan unsurları bir yandan kendi mezheplerine kazandırmaya çalışırken diğer yandan da verdikleri eğitimle millî duygularını uyandırarak Osmanlı'dan koparmak ve himayesinde oldukları devletin nüfuzu altına almak için uğraştılar. Bu Hıristiyan topluluklarının başında da Ermeniler gelmekteydi. Osmanlı Devleti Fransa'nın baskısı ile 1830'da Katolik Ermenilerini ayrı bir cemaat olarak tanımıştır. Amerika ve İngiltere'nin baskısı ile 1850 yılında Protestan Ermeniler de ayrı millet statüsünü elde etmiştir. Ortodoks Ermeni cemaati de Rusya tarafından desteklenmiştir.

Çalışmamızda; Ermeni meselesinin doğuşu ve tehcire kadar olan süreci, dönemin güçlü devletlerinin süreçte oynadıkları roller üzerinden değerlendirilecek, yine bu güçlü devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki hedefleri ve bu hedeflere ulaşmada Ermenilerden nasıl faydalandıkları, Ermenilerle ilişkilerinde temel aktör olarak kullandıkları ve himaye ettikleri misyoner örgütlerinin faaliyetlerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeniler, Düvel-i Muazzama, Misyoner.

* Millî Eğitim Bakanlığı, ugurnan77@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0513-3550>

Armenians and Missionary Activities in Anatolia in the Shadow of Imperialism

Abstract

In the 19th century, the Ottoman Empire, which was in a weak state financially and militarily, held important regions such as Anatolia, the Straits, the Middle East, the Mediterranean environment and Macedonia and these regions had great geopolitical and geostrategic importance. The powerful states of the period, England, France and Russia, used all religious, political, financial and cultural arguments to seize these lands under the Ottoman rule or to create a sphere of influence in the region.

Since it is the land where Jesus and his apostles lived, the Ottoman State was the geography where missionaries were most interested and most active. In addition to the "missions" they have established, missionary organizations have engaged in multi-faceted missionary activities with schools, printing houses, hospitals and aid institutions they have opened at primary, secondary and higher levels. However, when their missionary activities could not be effective between Muslims and Jews, they focused their activities on bringing Christian minorities into their own sects. At this point, they received great help from the powerful states of the period, which aimed to influence the region by using Christian minorities. While the missionaries were trying to bring the minorities into their own sects, on the other hand, they tried to arouse their national feelings with the education they gave, to break them off from the Ottoman Empire and to bring them under the influence of the state they were under. Armenians were at the forefront of these Christian minorities.

The Ottoman Empire recognized the Catholic Armenians as a separate community in 1830 with the pressure of France. With the pressure of America and England, Protestant Armenians gained the status of a separate nation in 1850. The Orthodox Armenian community was also supported by Russia.

In this study; the birth of the Armenian Question and its process until the deportation will be evaluated through the roles played by the powerful states of the period, and the objectives of these powerful states on the Ottoman Empire and how they benefited from the Armenians in achieving these goals, the activities of the missionary organizations that they used and protected as the main actors in their relations with the Armenians.

Keywords, Ottoman State, Armenians, Duvel-i Muazzama, Missionary

Giriş

Osmanlı hakimiyeti altında yüzyıllarca barış ve huzur ortamında yaşayan gayrimüslim topluluklar, 1789 Fransız İhtilali ile kurulmaya başlanan yeni dünya düzeninden etkilenerek bağımsız devletlerini kurmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettiler. Balkanlarda başlayıp zamanla Osmanlı Coğrafyasının diğer bölgelerine yayılan bu isyanların fitilini Sırp ve Yunan isyanları ateşlemiştir (Kayıran, 2019, s.93-94). 19. yüzyılda ekonomik, askeri ve siyasi olarak eski gücünden uzak olan Osmanlı Devleti, isyanlar karşısında yeterli reaksiyonu gösteremedi. Jeopolitik konum olarak büyük önem arz eden, aynı zamanda dönemin güçlü devletlerince

hammadde deposu olarak da görülen Osmanlı Devleti'nin, bünyesindeki gayrimüslim unsurların ayaklanmaları yanında, yaşadığı diğer iç karışıklar ve savaşlar karşısında zayıf düşmesi Düvel-i Muazzama'nın iştahını kabartmış, Balkanlarda Sırp ve Yunanlılar vasıtası ile olduğu gibi Anadolu'da da nüfuz edebilecekleri ve menfaatleri doğrultusunda kullanabilecekleri gayrimüslim unsur olarak Ermenileri görmüşlerdir. Ermenilere yapılacak ıslahatlarla yeni haklar ve nihayet bağımsızlık vaat ederek onlarla yakın temas içerisine girmişlerdir. Dönemin bu güçlü emperyalist devletleri (Fransa, Rusya, İngiltere) Ermeniler üzerinde nüfuz elde etmek, onlar arasından kendi yandaşlarını yetiştirmek amacıyla hamisi oldukları misyoner örgütleri vasıtasıyla Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde hastaneler, okullar, sağlık ocakları, yetimhaneler vb. kurumlar açmışlar basın yayın faaliyetlerinde bulunmuşlardır (Yavuz, 2019, s.2067). Eğitime öncelik vererek, başta Ermenilerin yaşadığı olmak üzere, Osmanlı Coğrafyasının en ücra köşelerinde ücretsiz eğitim kurumları açmışlar, İncil'i Ermenice ve Türkçe'ye çevirerek hem açtıkları okullarda okutmuşlar hem de Ermenilere dağıtmışlardır. Ermeni kimliğini, Hıristiyanlık bilincini ve İslam düşmanlığını gerek bu okullarda gerekse halk arasındaki ateşli vaazlarında sık sık vurgulayarak Osmanlı Devleti'ne karşı ihtilal fikrini aşılamlışlardır (İskefiyeli, 2007, s.247). Ermenilere aşılanan milli bilinç ve yakılan isyan ateşi Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasında en önemli etken olacaktır.

1. Ermeni Meselesi ve Düvel-i Muazzama

Anadolu'ya MÖ 4. yy da gelen Ermeniler, bölgede sırasıyla Pers, Makedonya, Roma, İran, Bizans, Arap ve Türk devletlerinin hâkimiyeti altında yaşadılar (Yinanç, 1983, s.67; Süslü, Kırzioğlu, Yinanç, ve Halaçoğlu, 1995, s.68-69). Osmanlı Devleti'nce İstanbul'un fethedilmesinin ardından Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de Ermenilerin ruhani ve dünyevi işlerini yönetmek üzere İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'ni kurması ile birlikte Osmanlı Devleti Ermeniler için cazibe merkezi

olmuş, İran, Kafkasya, Balkanlardan Anadolu'ya Ermeni göçleri başlamıştır (İskefiyeli, 2007, s.239-240; Erdemir ve Erdemir, 2009, s.307). Osmanlı Devleti, Ermenileri “millet” olarak tanımış, kendi aralarındaki dini, cezai ve hukuki işlerin yürütülmesi için de Patriği yetkili kılmıştır. (Kılıç, 2000a, s.41-43). Ermeni toplumu, kısa bir süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı ve hayat tarzına adapte olarak sadık millet statüsünü kazanmış, kendisine gösterilen geniş tolerans sayesinde, hızla gelişmiş ve refaha kavuşmuş, kamu hizmetlerinde de önemli mevkiiler elde etmiştir (Çalık, 2000, s.12-13).

Fransız İhtilali ve bunun paralelinde gelen milliyetçilik ve özgürlük kavramlarının etkisiyle farklı milletlerden teşekkül eden Osmanlı Devleti'nin içerisinde yaşayan gayrimüslimler arasında kıpırdanmalar başlamıştır. Bu süreçte eski gücünü kaybetmiş olan Osmanlı Devleti iç güvenliğini ve düzeni tesis etme noktasında yetersiz kalmıştır. Bu durumu lehlerine kullanma arzusu ile Osmanlı bünyesindeki gayrimüslimler bir yandan sahip oldukları hakların genişletilmesini talep ederken diğer yandan da kendi devletlerini kurmak amacıyla isyan etmişlerdir. Yaklaşık bir asır sürecek olan bu hareketlilikte önemli pay sahibi olan gayrimüslim topluluklardan bir tanesi de Ermeniler olacaktır.

Batılı devletler gayrimüslimlerin ayaklanmalarını fırsat bilerek Osmanlı Devleti bünyesindeki Hıristiyan tebaanın haklarını koruma bahanesi ile emperyalist hedeflerine hizmet edecek nüfuz alanları oluşturmak için harekete geçtiler (Gürün, 1985, s.64). Doğal olarak hedef kitleleri Ermenilerdi. Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların, İngiltere Protestanların hamisi vasfıyla Osmanlı coğrafyasındaki Ermeniler arasında etki alanları oluşturma mücadelesine giriştiler (İskefiyeli, 2007, s.245). Osmanlı Devleti, 1839 Tanzimat Fermanı'nı ilan ederek bütün tebaasına eşit haklar vermek suretiyle hem Avrupa Devletlerinin Osmanlıların işlerine karışmasını önlemeyi hem de gayrimüslim tebaanın ve Avrupa Devletlerinin sempatisini kazanmayı hedeflediyse de Ferman gayrimüslimlere cesaret vererek daha fazla haklar elde etme mücadelesine girmelerinden öteye geçmemiştir. Avrupalı devletler gayrimüslim halkı yanlarına çekmek amacıyla, Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlerin

haklarının yeterince iyileştirilmediğini savunarak genişletilmesi için çaba gösterdiler (Özçelik, 2005, s.42-43). Kırım Savaşı'ndan sonra gayrimüslimlere daha geniş haklar verilmesi konusunda Avrupalı devletlerin artan baskıları sonucunda, 28 Şubat 1856'da İslahat Fermanı yayınlandı. Vilayet ve sancak meclislerinde Müslüman ve Hıristiyan temsilcilerin yer alması, gayrimüslimlerin kendi meclislerini oluşturmaları, aralarındaki özel hukuku ilgilendiren davaların patrikhane tarafından görülmesi fermanın getirdiği yeniliklerden bazılarıydı (Eryılmaz, 1988, s.136-138).

Tanzimat ve İslahat Fermanlarının gayrimüslim unsurlar için getirmiş olduğu bu haklardan en çok Ermeniler yararlanmıştı. Bu yeniliklerle birlikte Ermenilerde ulusallaşma süreci hızlanmış, artık bir ulus olabilmeleri için eksik olan tek şeyin toprak olduğu fikri oluşmaya başlamıştır (Özçelik, 2005, s.42). 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın sonucunda imzalanan Berlin Anlaşması'nın Ermenilerle ilgili olan 61. maddesine göre Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan illerde lüzum görülen ıslahatları yapmak, Ermenilerin huzur ve güvenliklerini temin etmek, alınan tedbir ve yapılan ıslahatı ilgili devletlere bildirmekle sorumlu kılınmıştır. Anlaşma ile Ermeni Meselesi Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkarak Avrupa meselesine dönüşmüştür (Uras, 1983, s.250-251).

Berlin Anlaşması ile Avrupalı devletlerin desteğini alan Ermeniler, bu durumu bağımsızlık yolunda büyük bir fırsat olarak görerek cemiyetler kurup teşkilatlı hareket etmeye başladılar. Bağımsız bir Ermenistan kurmak için terörü yegâne hedef seçen bu oluşumlar kısa süre içerisinde Amasya, Çorum, Ankara, Yozgat, Diyarbakır'da tedhiş ve isyanlar başlattılar. Bu isyanlar kısa sürede Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine yayıldı (İlter, 1995a, s.27-28; Aydın, 2006, s.104).

Ayıklanmaların Devlet tarafından bastırılması girişimi ve Türk halkının olaylara gösterdiği mukavemet, başta Ermeniler olmak üzere, Avrupalı devletlerin büyükelçileri, konsolosları ve misyonerleri tarafından Ermenilere katliam yapılmakta olduğu şeklinde sunulmak suretiyle Avrupa kamuoyunda büyük gürültü koparıldı. Bütün bunlara batı basınının aynı paraleldeki yayınları da eklenince, Hıristiyan kamuoyunda Ermeni isyanları "Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında cereyan

eden bir çatışma ve vahşi Müslümanların, masum Hristiyanları katletmesi” olarak algılandı (<http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale8.html>).

Bu dönemde, Ermenilerin meskûn oldukları mahallerde ıslahat yapılması konusunda İngiltere, Rusya ve Fransa devletleri arasında da birlik söz konusuydu (Yazıcı, 2006, s.258). Bu devletlerin her biri bölgede yapılacak olan ıslahatlar konusunda projeler hazırlamakta birbiriyle yarışmaktaydılar. Daha doğrusu Ermenileri kendi menfaatleri için kullanabilmek amacıyla planlar hazırlıyorlar, Osmanlı Devleti’ne bu doğrultuda diplomatik notalar veriyorlardı (Mazıcı, 1987, s.55-56; Bilgi, 1999, s.13).

II. Meşrutiyet’in ilanı (23 Temmuz 1908) ile birlikte Ermeniler de dahil olmak üzere çeşitli etnik unsurları içerisine alan temelleri geniş bir siyasi hareket oluşturulmuştu. Ermenilerin bağımsızlık düşüncelerinin demokratik ortamda çözülebileceği düşüncesiyle seçim ittifaklarıyla kendilerine Mebusan Meclisi’nde geniş temsil hakkı tanımıştır (Ahmad, 1971, s.229). Devlet yönetiminde söz hakkı verilen Ermenilerin isyan süreci sona erecek, Ermeni Meselesi yeni bir boyut kazanacaktır (Bilgi, 1999, s.12). Meşrutiyetin ilanını büyük bir coşkuyla karşılayan Ermeniler her ne kadar devlete bağlılıklarını bildirseler de bağımsızlık fikrinden vazgeçmemişlerdi (Uras, 1983, s.571-574). Trablusgarp Savaşı, ardından Balkan Savaşlarının çıkması akabinde Rumeli’de büyük toprak kayıplarının yaşanması Osmanlı Devleti’ni hayli sarstı. Osmanlı Devleti’nin düştüğü bu güç durumu muhtariyet yolunda büyük bir fırsat olarak değerlendiren Ermeniler ıslahat meselesini yeniden Avrupa gündemine taşıdılar (Mazıcı, 1987, s.55-56; Bilgi, 1999, s.13).

Rusya’nın öncülüğünde hazırlanan, İngiltere, Fransa ve Almanya’nın da onay verdiği yeni ıslahat projesi anlaşması Sadrazam Halim Paşa ile Rus temsilcisi Goulkevitch arasında 8 Şubat 1914’te imzalandı (Sarıay, 2008, s.88-89). Anlaşmaya göre Doğu Anadolu’da, Erzurum, Trabzon ve Sivas; Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere iki bölge oluşturulacak, bunların başına iki yabancı müfettiş atanacaktı. Böylece buralarda Ermenilere bağımsızlığa yakın özerklik verilmesi

onaylanmış oldu. Kısa bir süre sonra Avrupa, biri Norveçli diğeri de Hollandalı olmak üzere iki müfettiş görevlendirmiş, 25 Mayıs 1914'te Osmanlı Hükümeti müfettişlerle bir sözleşme imzalayarak tayinlerini yapmıştır. I. Dünya Savaşı'nın çıkması, akabinde Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması nedeniyle müfettişlerin görevlerine son verilerek İslahat Anlaşması uygulamadan kaldırıldı. 1912-1914 arası Osmanlı diplomasisinin en büyük sorunu haline gelmiş olan ıslahat meselesi de böylece sona ermiş oldu (Bayur, 1983, s.145-186).

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin savaşta Almanya'nın yanında yer alması Ermenilerin bağımsızlığa olan inançlarının eskiye oranla çok daha artmasına sebep oldu. Zira Ermeniler, bu savaştan İttifak güçlerinin galibiyetle ayrılacaklarına kesin gözüyle bakıyorlardı. Böylece zaten zayıf olan Osmanlı Devleti parçalanacak ve Rusya ile İngiltere'nin yıllardır kendilerine vaat ettiği Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulması için hiçbir engel kalmayacaktı (Halaçoğlu, 2001, s.13).

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi (2 Ağustos 1914) ile birlikte Ermeni komiteleri de kendilerini bağımsızlığa götüreceklerini düşündükleri Rusya lehine olarak Osmanlı Devleti'ne karşı eylemlere giriştiler. Askerlik şubelerini basarak buralardaki silahlara el koydular. Ermeni ve misyoner okullarında ve kiliselerde saklanan silâhlar Ermeni halkına dağıtıldı. Askere çağrılanlar emre riayet etmedi, daha önce katılmış olanlar da ordudan çalabildikleri malzemeler ve silahlarıyla beraber firar etti. Bir kısım Ermeniler sınırı geçerek Rus ordusuna dahil olurken bir kısmı da Osmanlı Devleti'nde kalıp çeteler kurarak köyleri yağmaladılar. Osmanlı askeri birliklerine saldırılar düzenlediler. İkmal yollarını kestiler, ulaşımı engellemek için köprü ve yolları tahrip ettiler, ayaklanmalar çıkararak büyük bir kaos ortamı oluşturdular (Konukçu, 2000, 66). Adana, Kayseri, İzmir, Bitlis, Erzurum, Mamuratülaziz, Diyarbakir, Sivas, Zeytun, Trabzon, Ankara, Van, Adapazarı, Halep, Hüdavendigâr ve İzmi'te isyanlar çıkardılar (Süslü vd., 1995, s.70; Gürün, 1985, s.262).

Dönemin güçlü devletleriyle dört bir yanda savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti bu isyan ve tedhiş hareketlerini engellemek amacıyla, Ermeni Patrikhanesi, Ermeni milletvekilleri ve Ermeni komitelerinin ileri gelenleri ile görüşmeler gerçekleştirdiyse de bir netice elde edemedi (Süslü vd., 1995, s.106-108).

Alınan tedbirlerden de sonuç alınamayınca 27 Mayıs 1915'te "Vakt-i Seferde İcraat-ı Kükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat" kabul edilerek 1 Haziran 1915'te *Takvim-i Vekayi*'de yayımlandı. Böylece "Tehcir" olarak ünlenen geçici sevk ve iskan kanunu bir kanun hükmü niteliği kazanmış oldu (Öke, 1996, s.147-148).

Tehcir ile Anadolu'da bulunan Ermenilerin büyük bir kısmı, Kerkük sancağına, Musul Vilayeti'nin güney ve batı kısımlarına, Halep Vilayeti'nin doğu ve batı kısmına, Suriye Vilayeti'nin Havran ve Kerek Sancakları'na bağlı yerleşim yerlerine Müslüman ahalinin nüfusunun % 10 oranını geçmeyecek şekilde dağıtıldı (Bilgi, 1999, s.319; Akgündüz, Öztürk ve Kara, 2008, s.319).

Tehcir Anadolu'daki Ermenilerin tamamına uygulanmadı. Protestan ve Katolikler (Halaçoğlu, 2001, s.62-63) ile İstanbul ve İzmir'de yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı tehcir dışı tutulurken, Osmanlı ordusunda sıhhiye sınıfında ve subay olarak hizmet gören Ermeniler ile Osmanlı Bankası şubelerinde, Anadolu Demiryolları, Duyun-ı Umumiye, Reji İdaresi ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermeniler tehcir tabi tutulmamışlardır. Yine bazı illerdeki değişik kesimler de sevkten istisna tutuldular. Bunlar genelde iş ve güçleriyle uğraşan tüccarlar, memurlar ve işçilerdir. Öte yandan, hasta ve yaşlılar, engelliler, dul kadınlar ve yetim çocuklar da tehcir dışı tutulmuş, kendilerine barınma hizmeti sağlanarak koruma altına alınmışlar, ihtiyaçları da devletçe, Göçmen Ödeneği'nden karşılanmıştır (Karacakaya, 2005, s.262-263; Çiçek, 2010, s.6; Uras, 1983, s.200).

Tehcir ile birlikte, barınma ve iâşe yardımından yoksun kalan Ermeni isyancıların zararlı faaliyetleri büyük oranda engellenmiş ve Osmanlı Devleti içerde rahat bir nefes almıştır. Dönemin şartları gereği verilecek en doğru karar olan tehcir ya da göç ettirme, yine dönemin şartları doğrultusunda en iyi şekilde uygulanmış olmasına

rağmen, Avrupa tarafından bir katliam olarak algılanmış, daha doğrusu katliam olarak algılanmak istenmiştir. Nasıl ki Avrupa Ermenileri Osmanlı aleyhine bir tehdit olarak kullandıysa günümüzde de Ermeni tehirci çarpıtılarak Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı çeşitli vesilelerle bir tehdit olarak kullanılmaya devam etmektedir.

2. Ermeni Meselesinin Dış Boyutlarıyla Değerlendirilmesi

2.1. Rusya ve Ermeniler

Çar I. Petro zamanında topraklarını genişletmek için yayılcı bir politika izlemeye başlayan Rusya'nın bu kapsamda öncelikli hedefi sıcak denizlere inmek olmuştur. Çar I. Petro ile ortaya çıkan ve Petro'dan sonra gelen bütün çarların dış politikadaki öncelikli hedefleri arasında olan bu hayal doğrultusunda Kafkaslar ve Anadolu Rusya için ayrı bir önem teşkil etmekteydi (Saray, 1984, s.4-5; Gürün, 1985, s.79; Kaya, 2013, s.173). Amacına ulaşmak için kendisine yardımcı unsur olarak da, Rusya ile Akdeniz arasında kalan Anadolu güzergâhı üzerindeki en kalabalık Hıristiyan unsur olan Ermenileri görmekteydi. Üstelik Ermeniler, Rusya'nın sıcak denizlere inmek için geliştirdiği bir başka proje olan Kafkaslar-İran'ın batısı-Basra Körfezi güzergâhında da en kalabalık Hıristiyan unsuru oluşturmaktaydılar (Dede-yev, 2009, s.339).

Edirne Anlaşması (1829) ile sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermenilerden Rusya'ya gönüllü asker yazılanlar olduğu gibi Ermeniler Erzurum'un Rus kuvvetlerinin eline geçmesinde de etkili olmuşlardır (Sarınay, 2008, s.73; Kaya, 2013, s.173). Kırım Savaşı ve ardından imzalanan Paris Anlaşması (1856) sonrası Rusya Doğu Anadolu için Ermenistan ifadesini kullanmaya başlamıştır. 1877 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı Ermenilerinden büyük yardım gören Rusya, galip geldiği savaşın sonunda imzalanan Berlin Anlaşması'na (1878) Ermenilerle ilgili bir madde koydurdu (Kaya, 2013, s.174). Anlaşmaya konulan 61. Maddeye göre Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılacak, Ermeni halkı Kürt ve Çerkezlerle karşı korunacaktı (Sarınay, 2008, s.78).

Bu vesileyle Ermeniler üzerinde nüfuz sahibi olan Rusya, Ermenileri isyana teşvik etmek için ajanlarını ve isyanlara liderlik etmeleri için subaylarını Anadolu'ya gönderdi. Emeni çetecilerine silahlı eğitim verip Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları isyanlarda onlara gerekli cephaneyi tedarik etti. Diplomatik temsilcileri ve Büyükelçiliği vasıtasıyla da ifsad hareketinde bulunan ve karışıklık çıkaran Ermenileri korduru (Sarınay, 2008, s.79-81). Rusya'da yaşayan Ermenilerden de Ermeni birlikleri oluşturdu. Özellikle onlara bağımsızlık vaat etti.

Ancak Ermenilere verdiği Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan sözü Ermenilerin bu hayalle bütün güçlerini kullanarak Osmanlı Devleti'ne verebilecekleri en büyük zararı vermeleri için söylenmiş bir yalandan başka bir şey değildi. Bölgede bir Ermeni Devleti'nin kurulması Rusya'nın o dönemde isteyeceği en son şeylerden bir tanesiydi. Zira Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kurulacak bağımsız bir Ermeni Devleti Rusya'nın bünyesindeki Ermenilerin de bağımsızlık fikrini tetikleyebilir böylece Rusya'da da Ermeni isyanları baş gösterebilirdi. Üstelik Akdeniz'e bir koridor açmak yerine bir Ermeni Devleti kurulması ile bu güzergâha kendi elleri ile bir sette çekmiş olabilirdi. Rusya'nın Osmanlı Ermenileri üzerindeki nihai hedefi, Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulmasını sağlamak değil, Onları himaye ederek Rusya'ya Basra ve Akdeniz koridorunu açmaktı (Kocabaş, 1992, s.84; Şahin, 1988, s.99-108). Bu hedefle Rusya Ermenilerle ilişkilerini onları himaye etmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etme, ayaklanmalarında silah desteği sağlama, kendi hizmetlerinde kullanmak gibi çeşitli alanlarda sürdürmüştür (Sarınay, 2008, s.92-101; Aslan, 2009, s.493).

2. 1. 1. Rus Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti topraklarını doğal gelişme alanı olarak gören Rusya, Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile Osmanlı sınırları içerisindeki Ortodoksların hamiliğini elde ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmeye başlamıştı (Ölmez, 2009, s.115-116; Kaya, 2013, s.173). Büyük çoğunluğunu Rumların oluşturduğu Ortodoks mezhebine, diğer millet ve cemaatlerden ne kadar çok üye kazandırılırsa doğal olarak Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etme imkanı o kadar

artacağından, Rusya Gregoryen Ermenileri Ortodokslastırma faaliyetine girişti (Banoğlu, 1976, s.85). Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan sonra Anadolu'ya gelmeye başlayan Rus misyonerlerden (Kaya, 2013, s.163) özellikle Rus İncil Cemiyeti 1813 yılından itibaren Ermeniler arasında misyonerlik faaliyeti yürütmeye başladı. Cemiyet 1815'te Petersburg'da 15 bin adet Ermenice İncil bastırdı. Osmanlı Ermenilerinin çoğunun Türkçe konuşmalarından dolayı 1822'de de Türkçe İncil bastırıp Ermenilere dağıttı (Banoğlu, 1976, s.85).

Ancak misyoner faaliyetlerinde istenen ölçüde başarı sağlanmayınca, Çar III. Aleksandr öncelikle kendi ülkesindeki Ermenileri Ortodokslastırmak için çaba harcadı. Rusya'da kuvvetli bir Ermeni Ortodoks cemaati kurmayı hedefliyordu. Bunu gerçekleştirmek için de başlangıç olarak Eçmiyazın Katogigosluğu'nu etkisiz hale getirmek gerekiyordu. Bu hedef doğrultusunda Ermeni mekteplerini Eçmiyazın Katogigosu'nun elinden alarak, Rus Hükümeti'nin denetimine aldı. Okullarda eğitim Rusça verilmeye başlandı. Ermeniler arasından memur olmak isteyenlere Ortodoks Mezhebi'nden olma şartı getirdi. Mevcut memurlardan Ortodoksluğu kabul etmeyenlerin işine son verildi. Gregoryen Ermeni öğrencilerini Rus üniversitelerinden attı (Ölmez, 2009, s.122; Sarıay, 2008, s.82).

Ancak Çarın Ermenileri Ortodokslastırma girişimlerinin Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanması üzerine bu uygulamadan vazgeçilerek, Katogigos'un Rus yanlıları arasından atanması ve Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Rus menfaatleri doğrultusunda kullanması yoluna gidilmiştir.

2. 2. İngiltere ve Ermeniler

19. yüzyılda Avrupa siyasetinin en etkin devleti olup büyük bir sömürge imparatorluğu kurmuş olan İngiltere, en önemli sömürgesi Hindistan'a giden yolun Akdeniz-Süveyş Kanalı-Kızıldeniz güzergâhı olması hasebiyle bu trafikte en kritik yer olan Süveyş Kanalı'nın güvenliğine çok önem veriyordu (Kılıç, 2000a, s.100-102). Rusya'nın Ermeniler vasıtasıyla Doğu Anadolu'dan bir koridor oluşturarak Akde-

niz'e inmesi demek, kısa bir süre sonra Doğu Akdeniz'de Rus hâkimiyetinin başlaması ve Süveyş Kanalı'nın kontrolünün Ruslara geçmesi anlamına geliyordu (Avşar, 2004, s.172). 19. yüzyılın ilk yarısı ve öncesinde, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunarak Rusların Akdeniz'e inme girişimlerini engelleme politikası takip etmişken, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin yakın bir gelecekte yıkılacağını öngörerek, bölgede himayesi altında Rusya'nın yayılmacı politikasına engel olacak bir Ermeni devleti kurma yönünde politika geliştirecektir (İlter, 1995b, s.161-162).

Berlin Anlaşması'ndan sonra Rusya'nın Ermenilerin hamiliğini elde etme yolunda önemli bir adım attığını gören İngiltere de Ermenilerin himayesi noktasında faaliyet göstermiş böylece Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler üzerinden iki devlet arasında ciddi anlamda rekabet başlamıştır (Bilgin, 2009, s.316). Bağımsız bir Ermenistan fikrini savunmakla birlikte İngiltere Ermeni halkının Devlet bürokrasisinde yetişmiş yeterince personelinin olmaması nedeniyle Ermenilerin henüz böyle bir devletin kurulmasına hazır olmadığı görüşündeydi. Ermeni Devleti kurulsa bile kısa ömürlü olacağını düşünüyordu (Bilgin, 2009, s.321). Çözüm ise kurulacak olan Ermeni devletinin İngiliz himayesinde olmasıydı. Böylece kendi etkisi altında teşekkül edecek bir Ermeni devleti sayesinde Rusya'nın Akdeniz'e inmesini engelleyecek çok önemli bir tampon bölgesi oluşturulacaktı. Lakin dönemin şartları gereği bu durumun diğer devletler tarafından kabullenilmesi imkânsızdı (Bilgin, 2009, s.329). Gerek Ermenilerin bir devlet teşekkül edecek olgunluğa erişmeleri gerekse kurulacak olan bu devletin İngiliz himayesi altına girmesini diğer devletlerin kabullenmesi için gerekli altyapının oluşmasında zamana ihtiyaç vardı. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne dayatılan Ermenilerle meskun mahallerde yapılacak ıslahatları hem bu altyapının oluşması hem de Ermenilerle gerekli yakınlaşmanın sağlanması açısından önemli bir fırsat olarak değerlendirmekteydi.

Takip ettiği politika doğrultusunda Konsolosları ve misyonerleri vasıtasıyla Ermenileri bağımsızlık için kışkırtmaya ve isyana teşvik etmeye başlayan İngiltere, özellikle 1880'de "Türk düşmanı" Gladston'lu Liberal Parti'nin iktidara gelmesiyle

bu yoldaki faaliyetlerini arttırdı (İlter, 1995b, s.168-169). Kışkırtmalar sonucunda ülkenin çeşitli yerlerinde Ermeni tedhiş hareketleri baş gösterdi. Olaylarda Ermeni komitacılar İngiliz konsolosları ile devamlı temas halindeydiler. Konsoloslar komitacılara ve isyan eden halka sığınma hakkı veriyor, Osmanlı Devleti'nin tevkif ettiği isyancıların da cezalandırılmalarını engellemeye çalışıyorlardı (Palmer, 1993, s.197; BOA, A.MKT.MHM., 749/5). Osmanlı Devleti makamları da İngiltere tabiiyetine geçen zararlı faaliyette bulunan Ermenileri yakaladıklarında gerek devletler arası anlaşmalar gerekse ikili ilişkilerin bozulmaması sebebiyle bu Ermeniler'e gerekli cezayı vermekten imtina ediyorlardı (BOA, Y.PRK.DH. 5/15). Osmanlı coğrafyasındaki Protestan Ermenilerin hamiliği için mücadele eden İngiltere, İstanbul Ermeni Patriği ve Osmanlı Devleti'ne karşı bu topluluğu da cansiperane korumaktaydı. Örneğin 1846 tarihinde misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Gregoryan Ermeniler arasından Protestanlık mezhebine geçişlerin artması üzerine İstanbul Ermeni Patriği'nin bazı ileri gelen Protestan Ermenileri Osmanlı Hükümeti vasıtasıyla hapsedirmesi, kendi mensuplarına Protestan Ermeniler ile ticareti yasaklaması, işlerinden attırma gibi caydırıcı tedbirlere başvurması üzerine İngiliz Büyükelçisi, Hariciye Nazırı Reşit Paşa'dan Ermeni Patriği ile görüşerek bu uygulamalardan vazgeçirmesini istedi. Reşit Paşa Patrik ile görüşerek bu sert tutumuna son vermeye davet etti. Hapsedilen Protestan Ermenilerin de serbest bırakılmasını sağladı. Yine İngiltere Büyükelçisi Canning'in başvurusu üzerine Reşit Paşa Protestan Ermenilerin eski işlerine dönebileceklerine ve sivil haklarının da garanti altına alınacağına dair söz verip, Sadrazam imzasıyla uygulamaya geçirdi. 1 Temmuz 1846 tarihinde açılan Protestan Ermeni Kilisesi'nin üyelerinin Ermeni cemaatinden ayrılıp diğer cemaatler gibi kendilerine berat verilmesinde de İngiliz Büyükelçiliği aracı olmuştur. Nihayet yine İngiltere Büyükelçisi Canning'in girişimleriyle 27 Kasım 1850 tarihinde yayınlanan fermanla Protestanlar ayrı bir millet olarak tanınmıştır. Protestanlığı kabul ettikten sonra Gregoryan Ermenileri aşağılayan ve onlara hakaretler eden Garabed Mirikalem ölünce, Gregoryan Ermeni Kilisesi'nin mülkü olan mezarlığa gömülmek isten-

mişti. Kilise mensupları bu duruma şiddetle karşı çıkınca sorunu çözmesi için Babı-ali'ye giden gurubun başında yine İngiliz diplomat bulunuyordu. Sorun umulduğu gibi çözülmeyip defin işlemi mezarlık dışında başka bir yere yapılınca Osmanlı Hükümeti'nin Protestan Ermeniler için ayrı bir mezarlık tahsisi edilmesi kararı alınmasında başrolü yine İngiltere Büyükelçiliği oynamıştır. Burada ele alınan bir kaç örnek dışında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ve Anadolu'daki İngiliz konsolosları Protestanlara daima sahip çıktılar. Osmanlı Hükümeti'nden Patrikhane'ye ve diğer hasımlarına karşı Protestanlar lehine karar alması yönünde baskı yaptılar (Turan, 2009, s.430-434). Ayrıca konsolosluk çalışanlarını Ermeniler arasından seçtikleri gibi Ermenileri konsolos vekili gibi önemli görevlere de getirdiler. Bunun karşısında Ermeniler, hamileri olarak gördükleri için şikayetlerini devlet makamlarına konsoloslar yoluyla iletmeye başladılar (Yazıcı, 2008, s.735).

Bunun yanı sıra İngiltere Ermenileri sempatik göstermek için mitingler düzenliyor ve Ermenilerin katledildiği şayialarını yayıp ilginin Ermeniler üzerinde kalmasını sağlıyorlardı. Hatta bu amaçla Liverpool'da düzenlenen mitinge bizzat başbakan da katılmıştır (Öke, 1996, s.449).

İngiltere uyguladığı bu politika ile Ermenilerin Rus nüfuzuna girmelerini engellemeyi başarmış ve Rusların Ermeniler üzerinden uyguladığı politikalarda istediği neticeleri almalarına engel olmuştur. 8 Şubat 1914'te Ermenilere özerklik verilmesi anlamına gelen bir anlaşmanın imzalanmasına ön ayak olarak bağımsız bir Ermeni devletinin de ilk adımını atmış, ancak tam bu sırada çıkan I. Dünya Savaşı bir anlamda Osmanlı Devleti'nin imdadına yetişmiştir (Günay, 2015, s.63).

2. 2. 1. İngiliz Misyonerlerin Ermeniler Arasında Faaliyetleri

Fransa ve Rusya örneğinden yola çıkarak dinin etkili bir politik enstrüman olarak kullanılabileceğini kavrayan İngiltere, Osmanlı Devleti üzerindeki idari ve siyasi etkisini güçlendirmek amacıyla dini yönden üzerinde nüfuz sahibi olabileceği bir Protestan cemaati oluşturma gayreti içerisine girdi. Bu amaçla 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'ne Protestan misyonerleri gönderdi (Richter, 1910, s.106; İskefiyeli, 2007, s.245).

Osmanlı Devleti'ne gelen ilk Protestan misyonerleri de İngilizlerdir. Bu harekete öncülük eden de *Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathern* adlı misyoner örgütü olmakla birlikte Osmanlı coğrafyasında Protestan misyoner faaliyetleri 1815 yılından sonra *Church of Missionary Society* adlı misyoner örgütünün bölgeye misyoner yollaması ile başlamıştır (Turan, 2002, s.1547-1548). Daha sonra bir çok İngiliz misyoner örgütü bölgeye gelmeye başlamış, özellikle 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları ile sağlanan serbestiyet misyonerlere daha rahat faaliyette bulunma ortamı sağlamış, misyoner örgütleri Osmanlı Coğrafyasına daha fazla misyoner yollayarak çalışma alanlarını genişletmişlerdir (İskefiyeli, 2007, s.245,249; Kocabaşoğlu, 1989, s.71, 79). Müslüman ve Yahudiler arasında yapılan misyonerlik faaliyetlerinden bir sonuç alamayınca, Osmanlı Coğrafyasına ilk ayak bastıklarından beri yakın ilişkiler kurdukları, bölgede kendilerine rehberlik eden, batıl inançlı ve sahte azizlere ibadet ettiklerini düşündükleri Ermeniler üzerine odaklandılar (Kocabaşoğlu, 1989, s.76; İskefiyeli, 2007, s.245). Ermeniler arasında en yoğun ve dikkat çekici çalışmalar British and Foreign Bible Society tarafından yürütülmüştür (Aydın, 2006, s.80-81). Örgüt Ermenice ve Türkçe çok sayıda İncil bastırarak bunları Ermenilere dağıtmıştır (Richter, 1910, s.106).

Okullar vasıtasıyla yürütülecek olan misyonerlik faaliyetleri de Protestanlığı kabul etmiş iki Ermeni din adamınının 1824 yılında ilk Protestan misyoner okulunu açması ile başlatılmıştır (Çetin, 2009, s.464). Hızla artan okul sayısı 1856 yılında 10'a, 1869'da 30'a 1905 yılında da 95'e ulaşacaktır (Mutlu, 2005, s.238-239).

Okulların yanı sıra açtıkları hastaneler ve çeşitli yardım kurumları ile yeterli güce erişmesini sağladıkları Protestan cemaatinin ayrı millet olarak tanınması için harekete geçen İngiltere, sefiri Canning'in girişimleri sayesinde, 1850'de amacına ulaşarak Osmanlı Devleti'nin Protestanları ayrı bir millet olarak tanınmasını sağladı. Böylece Protestan Ermeni cemaati Gregoryen Ermeni cemaatinden ayrıldı (C. Küçük, 1984, s.23; Tuğlacı, 1991, s.315).

Yapılan çalışmalar dini nitelikte gibi görülmele beraber gerçek hedef İngiltere'nin Osmanlı ülkesinde, Fransa ve Rusya'ya karşı kullanabileceği ve himaye edebileceği Protestan cemaati oluşturmaktı. Zira misyonerler açtıkları bütün kurumlarda İngiltere'yi ön plana çıkarmakta ve gücünü övmekte, Protestanlığı kabul ettikleri taktirde İngiltere'nin resmi himayesini vaat etmekte ve konsolosların da yardımıyla bol miktarda para yardımında bulunmaktaydı. Bununla birlikte Ermenilerden zeki ve önde gelen kişileri eğitim amacıyla İngiltere'ye göndererek onları tam bir İngiliz hayranı olarak yetiştirilmesini sağlamaktaydılar (Çetin, 2009, s.468-469; İskefiyeli, 2007, s.247).

Doğu Anadolu'da, nüfuzu altında bir Ermeni Devleti kurarak Rusya'nın Akdeniz'e ulaşmasını engellemek için bir tampon bölge oluşturmayı hedefleyen İngiltere'ye bu konuda da en çok yardımcı olan unsur yine misyonerleriydi. Misyonerler açtıkları okullarda verdikleri eğitimlerde Ermenice'ye ve Ermeni tarihine büyük önem vermekteydiler. Aldıkları eğitim sayesinde bu okullardan koyu bir Protestan, Ermeni milliyetçisi ve Osmanlı düşmanı olarak mezun olan Ermeniler, bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için bütün güçleriyle mücadele ediyorlardı. 1888-94 yılları arasında Ermeni Patriği olan Khoren Aşıkyan, İngiliz misyonerlerinin faaliyetlerinden etkilenen Ermenilerin durumunu şu şekilde ifade etmektedir.

“Türkiye'nin değişik bölgelerine dağılmış bulunan pek çok Ermeni Protestan misyonerleri, Ermeni halkı içinde yabancı meslektaşlarının görev ve faaliyetlerini geliştirmeyi ve yaygınlaştırmayı sürdürüyorlardı. Özellikle İngilizlerin gücünü ve insani duygularını övüyorlar, onların yardımıyla da Ermenilerin istiklal ve Ermenistan'ın muhtariyet çanlarının pek yakında çalacağını kiliselerde vaaz ediyorlardı” (Çetin, 2009, 468-469).

Misyonerler İngiliz kamuoyunda Ermeniler lehine hava oluşturmak amacıyla basın yayın organlarını da etkili kullanıyorlardı. İslamiyet ve Osmanlı

aleyhtarı kitap, dergi, gazete gibi yayınlar bastırıyorlardı. Gazetelere Osmanlı Devleti'ni zalim Ermenileri mağdur olarak niteleyen makale ve Ermenilerin eziyet gördüklerini ve katliama uğradıklarına dair trajik hikayeler içeren mektuplar göndererek bunların basında yayınlanmasını sağlıyor, çözümün İngiltere'nin bölgeye müdahalesi ile mümkün olacağını özellikle vurguluyor, bu gazete ve diğer yayınları da yine gizlice Osmanlı coğrafyasına sokarak Ermenilere dağıtmak suretiyle İngiltere'de Ermeni propagandası, Ermeniler arasında da İngiltere propagandası yapıyorlardı (Aydın, 2006, s.112).

Sonuç olarak; siyasi menfaatleri gereği, Osmanlı Devleti'nde kendi kontrolünde bir Protestan milleti oluşturmayı hedefleyen İngiltere 1850 yılında bu hedefine ulaşmıştı (İskefiyeli, 2007, s.247). Daha sonra, Rusya'nın Akdeniz'e inmesini engellemek için nüfuzu altında bir Ermeni Devleti kurmayı hedefleyerek, bu amaçla Ermeniler arasında milliyetçilik fikrinin yayılması için çaba sarf etmiştir. Protestan Milletinin oluşmasında olduğu gibi, bu konuda da kendisine yardım eden en önemli unsur misyonerler olmuştur. İngiltere tarafından yönlendirilen misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri sonucu eski Ermeni kültürü canlanmış, böylece Ermeni milliyetçiliğine zemin hazırlanmış ve nihayet sonraki aşamada da Ermeni isyanları başgöstermiştir.

2. 3. Amerika ve Ermeniler

1770'lere kadar İngiltere'nin bir sömürgesi olan Amerika 1783 yılında bağımsızlığını kazanmış, bundan sonra siyasi ve ekonomik olarak yeni yerler elde etme ve genişleme politikası gütmüştür (Açıkses, 2002, s.542). Ancak 1823 yılında ilan ettiği "Monroe Doktrini" (Amerika'nın Avrupa diplomasisinden ve karmaşık politik ilişkiler açısından uzak durarak Avrupa ile ilişkilerini sadece ticari düzeyde sürdürme politikası) ile siyasi anlaşmalar ve sömürge elde etme mücadelesi yerine ticari ilişkiler kurma politikası takip etmiştir (Armaoğlu, 1991, s.708-714). Bu yüzden Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ikili ilişkiler ticari yönden gelişme gös-

termiştir (Büyükkarcı, s.2004, 4). Uzun bir süre Osmanlı ile ticari faaliyetlerini İngiltere aracılığı ile yürüten Amerika 1830 yılında Osmanlı Devleti ile bir ticaret anlaşması imzalamış, antlaşmayla, Osmanlı topraklarında bütün din ve milletlerden aracılar kullanabilme hakkını elde etmiştir (Armaoğlu, 1991, s.5; Kocabaşoğlu, 1989, s.10-11).

Amerikalı tüccarlar kendilerine verilen serbest aracı kullanma hakkını Ermenilerden yana kullanmışlar ve Ermeniler Amerikalıların İzmir'e getirdikleri malları Anadolu'nun içlerine kadar dağıtılması işini yürütmüşlerdir. Bu sayede de Amerika-Ermeni yakınlaşması meydana gelmiş, zamanla Ermeni tüccarlarla Amerikalı tüccarlar arasında ortaklıklar kurulmaya başlanmıştır (Küçük, 2005, s.46).

Birleşik Devletler Başkanı George Washington ve James Monroe tarafından çerçevesi çizilen izolasyon politikası (Monroe Doktrini) sebebiyle Amerika her ne kadar görünürde Ermenilerle siyasi bir ilişki içerisinde yer almamışsa da, Ermeni isyanlarına destek veren ve bu sebepten dolayı sık sık Osmanlı makamları ve yerli halkla karşı karşıya gelen misyonerlerini korumak vasıtasıyla, dolaylı da olsa Ermeni sorununa müdahil olmak durumunda kalmıştır. Ermeni isyanları ve tedhiş hareketleri esnasında olayın yaşandığı bölgelerde yaşanan karışıklık sonucu misyoner kurumları da zarar görmüş, misyonerlere de saldırılar yaşanmış bu esnada misyonerlerden yaralanan hatta ölenler olmuştur. Ticari faaliyetler haricinde Osmanlı iç işlerine müdahalede bulunmayan Amerikan diplomasisi Osmanlı coğrafyasında yaşayan vatandaşlarına karşı yapılan bu saldırılar neticesinde sert tepkiler vermiş, sonuçta bu durum ikili ilişkilerde ciddi gerilimlere neden olmuştur (Yavuz, 2015, s.649).

Örneğin 1893 yılından sonraki Ermeni ayaklanmaları sırasında Merzifon, Harput, Maraş gibi şehirlerde misyonerlerin varlıklarının zarar görmesi üzerine Amerika 100 000 dolar olarak belirlediği zararı Osmanlı Devleti'nden talep etmiş, Osmanlı Devleti'nin sorumluluğu kabul etmeyerek olumsuz yanıt vermesi üzerine bu gelişme iki hükümet arasında krize neden olmuştur. Dönemin Amerikan Başkanı Cleveland kayıpların karşılanması ve Osmanlı Coğrafyasında bulunan vatan-

daşlarının can güvenliğinin sağlanması gerekçesiyle savaş gemilerinin Osmanlı karasularına gönderilmesi emrini vermiştir. İlişkilerin gerilmesini istemeyen Osmanlı Devleti 1901 yılında söz konusu tazminatı ödemiştir. Yine 1904 yılında tedhiş ve isyan hareketleri içerisinde yer almış olan Amerikan tabiiyetindeki Ermenilerin tutuklanması ve Ermeni asillerle iltisaklı olduğu tespit edilen Amerikan okullarının kapatılmasına tepki olarak Amerika, bir filosunu İzmir Limanı'na göndermiş, tutuklanan Ermenilerin serbest bırakılmasını, kapatılan okulların açılmasını talep ederek aksi halde şehri bombalamakla tehdit etmiştir. Asiler serbest bırakılırken okullar tekrar açılmıştır (Aydın, 2006, s.116). Amerika'nın hamiliği gölgesinde Osmanlı Coğrafyasındaki faaliyetlerinde geniş bir serbestiyet kazanan misyonerler bu serbestiyeti ABD'nin Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını ve Ermenileri korumak için kullanmışlar, yardım, sağlık, eğitim gibi alanlarda kurumlar açmışlardır. Açtıkları okullar sayesinde Ermenilerde millet bilincinin oluşması ve Ermeni isyanlarının çıkmasında İngiltere ve Rusya'dan sonra en aktif rolü oynamışlardı (Alan, 2008, s.18-19).

I.Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında tarafsızlığını koruyan Amerika, bu sayede savaş zamanında da açık kalan Osmanlı Devleti'ndeki misyonerleri ve resmi temsilcilikleri sayesinde Ermenilerle temas halinde olmaya devam etmiştir. 1915 yılında İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau Washington'a gönderdiği bir telgrafta Ermenilerin hızla yokedildiğini, Ermeniler için bir yardım komitesi kurulmasına ihtiyaç duyulduğunu yazmıştır. Morgenthau'nun bu çağrısı üzerine 16 Eylül 1915'te Ermeni Yardım Komitesi (The Armenian Relief Committee) adıyla kurulan yardım kuruluşu, Ermenilere sağlık, eğitim, yetimhane, tarım, gıda, teknolojik ürünler gibi çok geniş alanda kapsamlı yardımda bulunacaktır. Yardım bölgeleri olarak belirlenen şehirlerin de Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerler olmasının yanı sıra Amerika'nın ticari faaliyetlerde bulunduğu veya Amerika için stratejik öneme sahip alanlar olması da dikkat çekicidir. 1930 yılında Yakın Doğu Vakfı (Near East Foundation, NEF) ismini alan kuruluş günümüzde de çeşitli alanlarda faaliyet yürütmektedir (Demir, 2016b, s.269-270).

2.3.1. Amerikan Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri

Amerika'nın Osmanlı topraklarındaki ticari çıkarlarını gerçekleştirmesine Ermenilerin aracılık etmesinde Amerikan misyonerleri önemli bir rol oynamıştır. Amerika'nın iktisadi emperyalizmi misyonerler tarafından Anadolu'ya getirilmiş ve yine misyonerlerin bağlantı kurduğu Protestan Ermeniler tarafından Anadolu topraklarında yayılmıştır (Kopar, 2009, s.161-163).

Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyeti yürüten en büyük ve en önemli Amerikan Protestan misyon örgütü American Board of Commissioners for Foreign Missions'dur. 1820 yılının Ocak ayında Osmanlı Devleti'ne gelerek önce İzmir ardından da Suriye ve Filistin'de çalışmalar yürüten örgütün iki misyoneri Fisk ve Parsons bölgeye bir çok Amerikan misyonerinin gelmesine öncülük etmişlerdir (Alan, 2008, s.22-23; Aydın, 2006, s.81-82; Yavuz, 2019, s.2068-2069; Kocabaşoğlu, 1989, s.16, 29; Saryıldız, 2013, s.250; Turan, 2009, s.408; Demir, 2016a, s.18-19).

Osmanlı topraklarına gelen Amerikan misyonerleri, Anadolu'da faaliyet gösteren diğer devletlerin misyoner örgütleri gibi öncelikli hedef kitle olarak Ermenileri seçtiler (Yavuz, 2019, s.2069; Akgün, 1988, s.6). Ermenileri daha yakından tanımak amacıyla Elia Smith ve H.C.O Dwight adlı iki misyoner, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri gezerek onların ekonomik, sosyal, kültürel yönleri ve eğitim durumları hakkında rapor yazmak için görevlendirdi. 1830 yılının Mayıs ayında yola çıkan iki misyoner İstanbul, Tokat, Kars, Tiflis, Nahçıvan, Eçmiyazin ve Tebriz'i gezerek elde ettikleri bilgileri *Christian Researches in Armenia* adlı kitapla bölgede misyonerlik faaliyeti yürüteceklerin istifadesine sundular (Kocabaşoğlu, 1989, s.38-39; Saryıldız, 2013, s.251; Turan, 2009, s.409). Alt yapı çalışmalarını tamamladıktan sonra Anadolu'ya hızla yayılan misyonerler gittikleri bölgelerde Amerika lehine propanda yaptıkları gibi aynı zamanda elde ettikleri bilgileri rapor halinde Amerikan makamlarına da sunarak casusluk faaliyetlerinde de bulundular (BOA, DH.EUM.5.Şb., 30/1). Anadolu'nun çeşitli yerlerinde okullar ve klinikler açarak misyonerlik faaliyetleri yürüttüler. 1860 yılında Anadolu'yu, Batı, Doğu ve

Merkezi Türkiye misyonu olarak üç parçaya ayırdılar (Alan, 2008, s.25-26; Sarıyıldız, 2013, s.252; Demir, 2016a, s.19-20).

Erkeklerin kadınlarla diyalog kurup onlar arasında misyonerlik faaliyeti yürütemeyecekleri göz önüne alınarak başlangıçta sadece erkeklerden oluşan misyonerlerin yanı sıra bölgeye kadın misyonerler de gönderilmeye başlandı. Böylece modern ve eğitilmiş kadını temsil eden bayan misyonerlerin Osmanlı Coğrafyasındaki kadınlara rol model olması amaçlanmaktaydı. Ayrıca erkek misyonerler kahvelerde sadece erkeklerle diyalog kurabiliyorken kadın misyonerler hem kahvelerde erkeklerle hem de kapı kapı dolaşarak evlerde kadınlarla rahatça diyalog kurabiliyorlardı. Misyonerler yerli kadınları kendi evlerinde misafir edebiliyor ev toplantıları düzenleyebiliyor, el işi dersleri gibi çeşitli alanlarda eğitim hizmeti veriyorlardı. Bunun yanı sıra kız okulları da açarak geleceğin anneleri olacak kız çocuklarına verilecek eğitim sayesinde sonraki nesillerin aile yapısını şekillendirme ve misyonerlere daha sıcak bakmalarına ortam sağlamayı planlamışlardır (Narin, 2018, s.249-252).

19. yüzyılın üçüncü çeyreğine girerken açtıkları eğitim, yetimhane, hastane, matbaa vb. kurumlar (Kantarıcı, 2001, s.145), halkın arasında dolaşarak verdikleri vaazlar, basıp dağıttıkları İnciller ve Protestanlıkla ilgili kitap, risale, broşürler (Yavuz, 2019, s.2071-2074, 2080; Sarıyıldız, 2013, s. 255; Turan, 2009, s.418-419), Amerikan uygarlığını, Batı fikir ve teknolojilerini yaymaları, İncil okuryazarlığını arttırmak için yaptıkları dil çalışmalarıyla (İskefiyeli, 2019, s.17; Narin, 2018, s.251; Kocabaşoğlu, 1989, s.50-51) Ermeniler arasında en kapsamlı faaliyeti Amerikan misyonerleri yürütmekteydi. Rusya Erkanı Harb Miralaylarından Potiyata'nın araştırmasına göre 1890 yılında Osmanlı Asyası'nda Amerikan misyoner örgütlerinin bünyesinde 177 misyoner, 791 misyoner yardımcısı görev yapmaktaydı. 764 İlkokul, 5 kolej, 44 yüksek okul seviyesinde olmak üzere toplam 813 okul bulunuyordu. Bu okullarda çoğunluğunu Ermeni çocuklarının oluşturduğu 16990 öğrenci eğitim görmekteydi (BOA, Y.PRK.TKM, 36 / 27; Aydın, 2006, s.85). I. Dünya Savaşı'na

girenken Amerika'nın Osmanlı topraklarında 9 hastanesi, 426 okulu, bu okullarda okuyan 25.000'den fazla öğrencisi bulunmaktaydı (Sezer, 1999, s.183).

Amerikalı misyonerlerin Ermeniler arasındaki etkili faaliyetleri Gergoryan Ermeni Patrik ve papazlarının tepkisini çekmiş, bu durum 1843 yılında Erzurum'daki Ermeni papazları tarafından Osmanlı makamlarına şikayet konusu olmuştur. Hariciye Nezareti, ABD Büyükelçiliğinden Erzurum, Bursa ve Trabzon'da sürdürülen misyonerlik faaliyetlerin huzursuzluğa neden olduğunu ve mani olunmasını istemiştir (BOA, HR. MKT, 4/18; Turan, 2009, s.421-422). Ancak bu istek ABD Büyükelçiliği nezdinde ilgililere gerekli tenbihatlarda bulunulduğu belirtilerek geçiştirilmiştir (BOA. C.DH. 30/1485). 1844 yılında Patrik seçilen Mateos papazlara Rumeli'den Kayseri'ye kadar olan Osmanlı Coğrafyasında kaç kişinin Protestanlığa geçtiğine dair bir araştırma yapmalarını istemiş, yapılan incelemede 8 bin Ermeni Protestan tespit edilmiştir (Sarıyıldız, 2013, s.257). Mezhep değiştirenlere geri dönmeleri hususunda telkinlerde bulunulmuş, kabul etmeyenler darp edilmiş, hakarete uğramış, işlerinden atılmış, esnaflık yapanlarla alış veriş kesilmiştir (BOA, İ.MSM. 34/967). 1846 yılında dönemin İstanbul Patriği Protestan mezhebine girenlerin aforoz edildiğini bunların Ermeni Milletinden sayılmayacaklarına dair resmi bir bildiri yayınlayarak diğer Ermenilerin bunlarla münasebitini yasakladı (İskefiyeli, 2007, s.248-249; Demir, 2016a, s.21). Bunun karşısında Amerikan misyonerlerin öncülüğünde 1 Temmuz 1846'da İstanbul'da Anadolu'nun ilk Protestan Kilisesi açıldı. Ardından İzmit, Bursa, Adapazarı, Erzurum ve Trabzon'da da Protestan Kiliseleri açıldı. Kilise mensuplarının tamamına yakını Ermenilerden oluşmaktaydı (Narin, 2018, s.259-260; Sarıyıldız, 2013, s.256, 264; Turan, 2009, s.431-432; Demir, 2016a, s.22).

Baskılara rağmen faaliyetlerine devam eden Amerikalılar, misyonerlik faaliyetlerinde daha da ileri giderek Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetlerini en iyi şekilde yine Ermenilerin yapacağı düşüncesi ile Ermeni misyoner yetiştirmeye önem vermişlerdir. 1893 yılında Osmanlı Devleti'nde, Amerikan misyoner örgütle-

rinde çalışan 1317 misyonerin 223'ü Amerika'dan gelmiş, diğer 1094'ü ise Ermenilerden seçilip yetiştirilmişti (Kopar, 2009, s.161-163; Yavuz, 2019, s.2080-2081).

Amerikalı misyonerlerin destekleri sayesinde Osmanlı topraklarında Ermeni kilise ve okullarının sayısında ciddi artışlar yaşanmıştır. Okullar sayesinde Ermenilerde milli bir kimliğin oluşması sağlanmış bu sayede Osmanlı toplumundaki Ermeniler arasında bağımsızlık duygusunun doğmasında ve gelişmesinde etkili rol oynamışlar, özellikle Erzurum, Maraş, Mamuratülaziz, Van, Bitlis gibi Ermenilerin yoğun olduğu vilayetlerde asayiş bozucu ve Osmanlı Devleti aleyhine propagandalar yaparak tedhiş ve ayaklanmaların yaşanmasına katkıda bulunmuşlardır (BOA, A.MKT.MHM., 657/45; BOA, HR.SYS., 54/4). Hatta zaman zaman Ermenilere silah tedarik etmek suretiyle terör faaliyetlerinin destekleyicisi ve bu tür hadiselerin bizzat aktörü olmuşlardır (BOA, İ.HUS., 8/31-1310B-36; BOA, HR.SYS., 30/26). Müfsid faaliyetleri Osmanlı makamlarınca tespit edildiğinde ise vatandaşı oldukları Amerika'nın koruması altında olmaları, Osmanlı Devleti'nin de ikili ilişkilere hanel gelmesinden çekinerek gerekli cezai müeyyideleri uygulamaktan imtina etmesi sebebiyle aldıkları en ağır ceza sınır dışı edilmek gibi basit bir uygulama olmuştur (Aydın, 2006, s.104). Tanzimattan sonra Amerika'nın Osmanlı Coğrafyasının birçok şehrinde konsolosluk açması, misyonerlerin Osmanlı makamları ve Osmanlı vatandaşları ile karşılaştıkları sorunlara daha kısa sürede müdahale edilerek misyonerler lehine çözümlenmesine olanak sağlamış bu sayede misyonerlerlik faaliyetlerinin daha etkili yürütülmesinin önü açılmıştır (Yavuz, 2019, s.2081).

I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve Osmanlı Devleti'nin Savaşta Almanya'nın yanında yer almasının ardından İtilaf Devletlerinin (Fransa, Rusya ve İngiltere) misyonerleri Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilirken Amerika'nın tarafsızlığından dolayı Anadolu'da kalmasına izin verilen Amerikan misyonerleri (Narin 2018, s.276) Ermeni isyanlarını desteklemişler, onların silahlarını saklamışlar ve tamamen düşman devletlerinin bir parçası gibi hareket etmişlerdir. Kurtuluş Savaşı

döneminde ise gerek Ermeniler gerekse işgal kuvvetleri ile işbirliği içerisinde hareket etmişlerdir (Kopar, 2009, s.172-173).

2.4. Fransa ve Ermeniler

İngiltere ile birlikte 19. yüzyıl Avrupa'sının en güçlü devleti olan Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ilişkileri bu çalışmada ele alınan diğer devletlere oranla çok daha eskilere dayanmaktadır. İkili ilişkiler Osmanlı Devleti'nin 1535 de Fransa'ya verdiği kapitülasyonlarla başlamış yine Kapitülasyonlarla birlikte verilen Osmanlı topraklarındaki Katoliklerin korunması hakkı bölgeyi yakından tanıma imkanı bulan Fransa'nın kolayca bir doğu politikası oluşturmasında etkili olmuştur (Keser, 2009, s.255-256). 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan dönemde Fransa'da Ermenilerle ilgili 200'ün üzerinde kitap basılması Fransa'nın ve Fransız kamuoyunun Ermenilere çok da yabancı olmadıklarına işaret etmektedir (Yazıcı, 2006, s.256).

İngiltere ve Rusya genel anlamda Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenileri hedef alırken, Fransa uzun süre yoğun ticaret yaptığı güney bölgesindeki Çukurova ve Doğu Akdeniz yöresindeki Ermenilerle ilgilenmiş 17. yüzyıldan itibaren bu coğrafyadaki Katolik propagandalarına ağırlık vererek bölgede, hastaneler, okullar ve yetimhaneler açmıştır (Armaoğlu, 1991, s.575; Yazıcı, 2006, s.257). Katolik propagandası o dönemde daha meyvelerini vermeye başlamıştır ki Helep Ermeni Piskoposu'nun Kral Louis'e (1643-1702) yazdığı mektupta "Ermenistan Fransızların en kudretli kralı tarafından kurulacaktır" ifadesi bölgedeki Fransız etkisini açıkça ortaya koymaktadır (Kılıç, 2000b, s.139).

Özellikle 1740 tarihinde Kapitülasyonların kapsamının genişletilmesiyle Fransa'nın Ermeniler üzerindeki etkisi daha da artacaktır. Zira Osmanlı Devleti'nde görev yapan Fransız diplomatlarına tanınan vergi muafiyetinden diplomatlara hizmet eden Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin de faydalanmasına izin verildi. Bu durum zamanla gayrimüslimlerin hukuki ve cezai işlemlerde de diplomatlarla aynı imtiyazlardan yararlanmaya başlamalarına kadar ileri gidecektir. Hal böyle olunca Ermeniler de imtiyazlardan yararlanmak adına Katolik Mezhebi'ne geçerek Fransız himayesine girmekte eskiye oranla çok daha istekli olacaklardır (Kılıç, 2000b, s.140-141).

Ancak Osmanlı Devleti açısından bakıldığında bir Ermeninin Katolik Mezhebi’ni seçmesi Fransa’nın himayesine girmesi anlamına gelmekteydi ki bu Osmanlı Devleti açısından kabul edilebilir bir durum değildi. Nihayet Gregoryan Ermenilerin şikayeti üzerine harekete geçen Osmanlı Devleti, Katolik Mezhebi’ne geçmiş olan Ermenileri tespit ederek sürgüne gönderdi, önderlerinden bir kısmını ölüm cezasına çarptırdı, mallarını müsadere etti. Fransa hemen gelişmeleri Babıali nezdinde protesto ederek Osmanlı Devleti’nin bu tavrını Katolik Mezhebi’ne düşmanlık olarak addettiğini resmi olarak sert bir şekilde bildirdi. Sürgüne gönderilenlerin geri gelmesine izin verilmesi, mallarının iade edilmesi, Katolik Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak tanınması için Büyükelçilik nezdinde girişimlerde bulundu. Aynı dönemde Rusya ile savaş durumunda olunması nedeniyle Osmanlı Devleti Fransa’yı da karşısına almamak adına geri atmak durumunda kaldı. Bu sırada sürgüne gönderilen Katolik Ermenilerin Ruslara karşı Osmanlı yanında kahramanca savaşarak Devlete karşı sadakatlarını kanıtlamaları da lehlerine kararlar alınmasına yardımcı oldu. Dönemin Padişahı II Mahmut çıkardığı fermanla sürgüne gönderilen Ermenilerin İstanbul’a geri dönmelerine izin verdi. Aynı zamanda yayınladığı bir fermanla Katolik Ermeni cemaatinin ayrı bir “Millet” olarak kabul edildiğini ilan etti (Kılıç, 2000b, s.143-145; Sarıay, 2002, s.57). 1830 yılında ilan edilen bu fermanla Fransa Osmanlı Coğrafyasındaki hayalini gerçekleştirerek himayesi altında bir topluluk meydana getirmiş oldu (Kılıç, 2000b, s.146). Bu topluluğu genişletmek adına çok daha fazla sayıda Fransisken ve Cizvit misyonerlerini Osmanlı Coğrafyasına gönderdi (Taşcıoğlu, 2018, s.714). Fransa misyonerlerine gerekli para ve siyasi destek sağlıyor, misyonerler de Anadolu’da Ermeni odaklı bir Katolik cemaati meydana getirmek için yoğun faaliyette bulunuyorlardı (Kurak, 2009, s.480). Uzun dönem Ermenilerle ilişkilerini ağırlıklı olarak misyonerler üzerinden yürüten Fransa, 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni politikasını değiştirecektir. Özellikle Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu şehirlerinde konsolosluklar açmak suretiyle resmi olarak da Ermenilere ve diğer Hıristiyan unsurlara yakinen tesir ve temas edecek, Ermenileri tahrik ve Osmanlı Devleti’ne karşı isyana teşvik ederken

olaylar çıktığında da Osmanlı makamlarına karşı Ermenileri koruyup himaye edecektir (Yazıcı, 2006, s.258; Taşcıoğlu, 2018, s.714; BOA, A.MKT.MHM. 673/25). Örneğin 1895 yılında Diyarbakır'da çıkan Ermeni olaylarında Fransız Konsolosluk tercümanının Ermeni komiteleri ile ilişkili olduğu, şahsın tutuklanarak Osmanlı makamlarına teslimi talep edilmesine karşılık, Fransız konsolosluğu şahsı teslim etmediği gibi bazı isteklerde bulunarak, Ermenilerin ve Konsolosluğun isteklerinin kabul edilmemesi halinde olayların önünün alınamayacağı tehdidinde bulunmuş, dönemin Valisi Enis Paşa'nın azlini isteyerek aksi halde mesuliyetin tamamen Babıali'de olacağını belirtmiştir. Olayları çıkaranların bariz olarak Ermeniler olmasına rağmen yine de Osmanlı makamlarını suçlamıştır. Her iki taraftan da yüzün üzerinde ölümün yaşandığı olaylardan sonra yapılan tahkikatta olayların Fransız Konsolosluğu'ndan yayılan altı vilayetin Ermenistan olması ile ilgili söylentiler sonucu bölgeye dikkat çekmek amacıyla çıktığı anlaşılmıştır (Yazıcı, 2008, s.737-738, 741-742, 745). Bu ve benzeri olaylar karşısında Fransa'nın zararlı faaliyet içerisindeki Ermenileri korumadaki verdiği siyasi destek Osmanlı Devleti'nin isyanlar ve aleyhinde yapılan eylemlere karşı sert tedbirler almasını engelledi. Bu durumda gerek Ermenilerin gerek ise Ermenileri kışkırtan misyonerlerin Osmanlı makamlarını hiçe sayarak zararlı faaliyetlerine devam etmelerine sebep oldu (Kılıç, 2000b, s.140) Fransa'nın Anadolu'da konsolosluklar açmasının temel sebebi ise Rusya ve İngiltere'nin Doğu Anadolu'da kendi nüfuzları altında bir Ermeni Devleti kurmaya çok yakın olduklarını görmesidir. Anadolu'nun güney bölgesi ve Doğu Akdeniz civarında büyük yatırımları olan Fransa, Doğu Anadolu'da İngiltere veya Rusya güdümünde kurulacak Ermeni Devleti'nin nüfuz alanını zamanla yatırımlarının olduğu bölgeye kadar genişletebileceğini düşünmekteydi. Zaten Rusya'nın oluşturmak istediği Kafkasya-Anadolu-Akdeniz koridoru Fransa'nın yatırımlarının olduğu bölgeden geçiyordu (Keser, 2009, s.279).

Fransa'nın Osmanlı Coğrafyasındaki en önem verdiği bölge, sanayisi için pamuk hammaddesini sağladığı, 1864 yılında pamuk fabrikası kurduğu, Kilikya (Antalya, Alanya göller yöresi (Isparta, Burdur), Mersin, Adana ve Maraş'ın batı

yörelere içine alan ve bugün Orta Toroslar diye adlandırılan bölgeye denilmektedir.) diye tabir edilen bölge ile Suriye idi. Doğu Akdeniz ticaretini de ele geçirmeyi hedefleyen Fransa bölgede kendi güdümünde Ermeni Devleti kurmak amacıyla “Kilikya Ermenileri” diye tabir edilen Anadolu’nun güneyinde yaşayan Ermeniler üzerinde yoğun bir himaye politikası gütmüştür. 1850’li yıllardan itibaren Ermeni dili, tarihi ve kültürü üzerine inceleme ve araştırmalar yaptırmış, seyyah ve misyonerleri vasıtasıyla bölgede yaşayan Ermeniler hakkında raporlar hazırlamış, bu amaçla Paris’te Doğu Diller Okulunu kurmuştur (Taşcıoğlu, 2018, s.715; Sarımay, 2002, s.57). Fransa bu bölgede meydana gelen Ermeni ayaklanmalarını desteklemiş, göç yoluyla bölgedeki Ermeni nüfusunu arttırmaya çalışmıştır (Budak, 2006, s.281). Özellikle Islahat Fermanı’nın uygulamaya konulmasından sonra daha özgür bir ortam bulan Fransız misyoner ve konsoloslarının kışkırtmaları sayesinde Ermeniler yıllarca devam edecek isyanlar başlatmışlardır. İsyanlar sırasında elçilik ve konsoloslukları vasıtasıyla Osmanlı makamları nezdinde teşebbüslerde bulunarak, isyancılar üzerine düzenlenecek askeri harekati durdurmak, yakalanan isyancıların affedilerek serbest bırakılmasını sağlamak, onlara sığınma hakkı tanımak gibi müdahalelerle bölge Ermenilerini koruyup himaye etmişlerdir (Taşcıoğlu, 2018, s.715; BOA, HR.SYS. 2749/12; Y.PRK.ASK. 110/18).

I. Dünya Savaşı’nda Fransa’nın girişimiyle Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmak üzere Ermenilerden Doğu Lejyon Birliği kurulmuş, bu birlik çeşitli cephelerde Osmanlı Devleti’ne karşı savaşmıştır (Yazıcı, 2006, s.264-267). Ayrıca yine savaş esnasında bölgedeki Ermenileri casusluk faaliyetlerinde kullanan Fransa, işgal ettiği Antep, Urfa ve Maraş’ta güvenliği sağlamak amacıyla Fransız askeri üniforması giydirdiği Doğu Lejyon Birliği’nde görev yapan Ermenileri kullanmıştır (Yazıcı, 2006, s.273; Tosun, 2004, s.150-151).

2.4.1. Fransız Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri;

Osmanlı Devleti'ne gelen ilk misyonerler Fransa himayesindeki Katolikler olmuştur. Vatikan ve Katolik devletler, misyonerleri vasıtasıyla Hristiyanları Katolikleştirip, Osmanlı Devleti ile bağlarını keserek himaye edebilecekleri ve gerektiğinde haklarını savunmak bahanesi ile bu Katolik unsuru Osmanlı Devleti'ne karşı baskı aracı olarak kullanabilecekleri bir topluluk oluşturmak amacındaydılar. Papa V. Sikst Fransa'nın da desteğini almak suretiyle 1587 tarihinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere takviye misyonerler göndererek, misyonerlere "Papa için gönül, Fransa Kralı için kul kazanmak" amacıyla Ermenilerin Katolikleştirilmesi noktasında seferberlik ilan ettiğini duyurdu. 1604'de Kapitülasyonların yenilenmesiyle Fransa'ya Katoliklerin himayesi hakkı verilmesi üzerine Katolik misyonerleri daha rahat bir faaliyet ortamına kavuşarak Ermeniler üzerindeki Katolik propagandasını arttırdılar (Sarınyay, 2002, s.56). Ermenilere Katolikliği kabul etmeleri halinde Fransa'nın her türlü himayesine kavuşacaklarını vaat ettiler. Bu faaliyetlerden rahatsız olan İstanbul Ermeni Patriği'nin şikayeti üzerine Osmanlı Hükümeti Katolik mezhebini kabul eden Ermenilerin toplandığı Azra ve Yahya Kiliselerini kapattı. Bununla birlikte Fransa'nın arzusu üzerine misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Cizvit Papazların Galata'da ikametine izin verildi (Kılıç, 2000b, s.135-138).

1643 yılında Fransa tahtına outran XIV. Louis (1643-1715) Osmanlı coğrafyasındaki Ermeni Katolikleri himaye etme noktasındaki çalışmalara ağırlık verdi. Louis'e göre Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan halk, özellikle de Ermeniler Fransa'nın doğudaki halkı olabiliyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ndeki misyonerlik faaliyetlerinde özellikle Ermeniler üzerinde durulmalıydı (Bozkuş, 2009, s.315-353). Fransa'nın bu yönlendirmesiyle faaliyetlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştıran Cizvit misyonerler şikayet üzerine misyonerlik faaliyetleri ve Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyetlerde bulunmak suçlamasıyla Divan-ı Hümayun'a çağrıldılar. Ancak Fransız Elçisi Breves'in girişimleri sonucu serbest kalınca, bu durum misyonerlerin dokunulmazlık noktasında özgüvenlerinin artmasına ve Osmanlı

Devleti aleyhinde daha fütursuzca propaganda yapmalarına ve misyonerlik faaliyetlerine hız vermelerine yol açtı (Kılıç, 2000b, s.139). Misyonerlerin etkili çalışmaları sonucu 1668-1702 yılları arasında çok sayıda Ermeni, Katolik mezhebini kabul etmiştir. 1830 yılında ise Osmanlı Devleti, Fransa'nın baskısıyla Katolik Ermenileri ayrı bir millet olarak kabul edince, Osmanlı Devleti'ndeki Katolik Ermenilerin hamiliğini üstlenmiş olan Fransa, böylece Anadolu'da izleyeceği emperyalist politikada kendine etkili bir unsur elde etmiş oldu (Kurak, 2009, s.481).

Fransa, ticari çıkarlarının Anadolu'nun güneyinde olması hasebiyle misyonerlerini ağırlıklı olarak bu bölgede faaliyette bulunmaya yönlendirmiştir. Bu sebeple, İngiltere ve Rusya Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermeniler arasında faaliyette bulunurken Fransız misyonerler faaliyetlerini Kilikya bölgesinde yoğunlaştırmışlardır. Misyonerler vasıtasıyla Ermeni halkını kışkırtarak isyana teşvik eden Fransa, bu sayede bölgede kendi himayesinde bir Ermeni Devleti kurma arzusu ve bölgede nüfuz alanını genişletmek amacıyla eğitim kurumları, yetimhaneler ve hastaneler açmıştır (Taşcıoğlu, 2018, s.715). Yine aynı bölgede Fransız misyonerler tarafından açılan Ermeni okullarında yapılan aramalarda top, silah ve savaş malzemeleri bulunması misyoner faaliyetlerinin amacını daha net ifade etmektedir (Bozkuş, 2009, s.331-332; Taşcıoğlu, 2018, s.714).

Katolikler, Ermeniler arasındaki misyonerlik faaliyetlerini, diğer mezhep mensubu misyoner örgütlerinin yaptığı gibi, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde açtıkları okul, hastane, manastır gibi kurumlar vasıtasıyla yürütmekteydiler. Özellikle okullarda yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde Ermenilere kendi dil, tarih ve kültürlerini öğretmekle beraber aynı zamanda bağımsızlık fikirlerini aşılayarak onları isyana teşvik etmişleridir. Bunlar arasından zeki olanlarını tespit ederek Fransa'ya göndermişler, burada Fransız Devrimi'nin etkisi altında ve Lamartine, Victor Hugo, Augusto Comte'un fikirleri ile yetişen öğrenciler ateşli birer Ermeni milliyetçisi ve Fransa hayranı olarak geri dönerek, burada edindikleri fikirleri kendi toplumları içerisinde yaymaya başlamışlardır (Kurak, 2009, s.482-483).

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Fransız Katolik misyonerlerinin siyasi işlerle ilgili faaliyetlerinin had safhaya çıktığı görülmektedir. İki Fransız misyonerin Suriye dolaylarında dolaşarak yaptıkları ve aşağıda belirtilen propaganda faaliyetleri bu duruma iyi bir örnektir. Rahipler

“Osmanlı İmparatorluğu mahvolmuştur. On gün sonra Osmanlı Hükümeti yoktur. Fransa Osmanlı Hükümeti'nden alacağı olan üç buçuk milyar Frank'a karşılık Suriye'yi satın almıştır. Bundan böyle Suriye Fransa'nındır. Biz her tarafa okul açmaya geldik. Bundan sonra sizde Osmanlı Hükümeti memurlarını tanımayınız, vergi isterlerse vermeyiniz, arazi satmayınız. Çünkü Fransa Hükümeti bu satışları onaylamaz”

diyerek, Hıristiyanlığı yaymak olan dini görevlerinin çok dışında ve tamamen Fransız siyasi çıkarları doğrultusunda halkın Osmanlı Devleti'ne itaat etmemesini sağlamaya çalışmıştır (Bozkuş, 2009, s.333-334).

Osmanlı arşiv belgelerinde onlarca benzer örneğe rastlamak mümkündür. Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin hamisi Fransa, misyonerleri vasıtasıyla Ermenilere nüfuz ederek, onları bölgedeki siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yayılcılığının piyonu olarak kullanmıştır.

2.5. Almanya ve Ermeniler

1871 yılında Alman Birliğini sağlayan Prusya, gerek iç dinamiklerin tamamen kontrol altına alınması gerekse uluslararası arenada ekonomik olarak güçlü bir devlet haline gelebilme sürecinde dış politikasını barışın korunması üzerine kurmuştur. Bu nedenle Ermeniler meselesinde tarafsız politika izlemiştir (Çalık, 2009, s.493-495; Ortaylı, 1998, s.172-173).

Barışçıl politika, II. Wilhelm'in tahta çıkmasının ardından yerini yayılcı politikaya bırakacaktır (Armaoğlu, 2003, s.383-385). İmparator Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün desteklenmesi ve Osmanlı ile yakın ilişkiler kurulması yönünde politika takip edecektir. Bu politika ile Osmanlı Devleti'ni himaye edebileceğini, bir yandan hammadde kaynaklarından faydalanacağı gibi diğer yandan

Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na kadar olan toprakları kontrol ederek İngiliz İmparatorluğu'nun sömürge yollarını kontrol altına alabileceğini düşünüyordu (Rathmann, 1982, s.70-71).

Barışçıl ilişkiler geliştirmek amacıyla tahta çıkışının hemen ardından ilk ülke dışı ziyaretini 1889'da Osmanlı Devleti'ne yaptı (Gencer, 2002, s.37; Mantran, 1995, s.201-202). Siyasi ve ticari anlamda beklenenden daha büyük kazanımlar elde eden Wilhelm "Barışçıl Yayılma" üzerine kurduğu Doğu politikasını pekiştirmek amacıyla 1898 Osmanlı Devleti'ne bir ziyaret daha gerçekleştirdi (Çalık, 2009, s.497).

Ermeniler lehine ıslahat yapılması yönünde Osmanlı Devleti'ne baskı yapan İngiltere, Rusya ve Fransa'nın aslında emperyalist düşüncelerine Ermenileri alet ederek bu sayede bölgede nüfuz edebilecekleri bir devlet teşkil etmek isteklerinin bilincinde olan Almanya (Çalık, 2000, s.63-64; Bütüner, 2009, s.421), bu devletlerin Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması yönündeki baskıları karşısında Osmanlı Devleti'nin yanında tavır sergilemiştir (Çalık, 2009, s.497).

1890'lı yıllarda meydana gelen ve gittikçe şiddetini arttırarak devam eden Ermeni isyanları sürecinde öldürülen Ermenileri, Avrupa kamuoyu Türkler Ermenileri katlediyor olarak yansıtmaktaydı. Bu durumda İmparator ve çevresi olayı; isyanlar sırasında meydana gelen çatışmalar ve doğal olarak yaşanan ölümler olarak, Alman halkı ise Anadolu'da bir Hıristiyan-Müslüman çatışması ve zayıf olan Hıristiyanların (Ermeni) katledilmesi olarak değerlendirmekteydi.

1897 yılında Ermeni ileri gelenlerinin yardım çağrılarını üzerine Almanya'nın İstanbul büyükelçisi; Devletin Ermeni meselesine müdahil olması halinde Osmanlı Devleti lehine tavır alacağını ifade etmiştir. Yine Alman Sosyal Demokrat Partisi (SDP), Ermeni sorununun Rus ve diğer büyük devlet elçileri tarafından tırmandırıldığını, bunların Osmanlı topraklarından çıkarıldıkları taktirde Türk-Ermeni çatışmasının hemen son bulacağını ifade ederek meselenin tek sorumlusu olarak büyük devletleri göstermiştir (Çalık, 2000, s.65-66).

Ancak, 1905 yılında Rusya'nın Japonya'ya yenilmesinden sonra bütün dikkatini Kafkaslara ve Anadolu Ermenilerinin üzerine yoğunlaştırması üzerine, Almanya mevcut politikasında değişikliğe gitti. Yeni anlayışa göre; Ermenilerin Anadolu'da bir devlet kurma girişimleri desteklenemezdi. Ancak Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında bir denge politikası güdülmeliydi. Buna göre Ermenilerin mantıklı taleplerini Osmanlı Devleti ile görüşerek yapılacak reformlar vasıtasıyla yerine getirecek, böylece başta Rusya olmak üzere bölgedeki İngiltere ve Fransa'nın Ermeniler üzerindeki nüfuzları kırılmış olacaktı. Osmanlı Devleti'nin yıkılması halinde ise Osmanlı Ermenileri, reformlara verdiği destek sayesinde Almanya'nın yanında olacağından, Anadolu'daki Alman menfaatlerinin devam etmesi açısından Ermeniler önemli bir destek unsuru olacaklardı.

Yeni politika büyükelçi ve konsoloslar nezdinde hızla uygulamaya konuldu. Örneğin; Paris Alman Büyükelçisi Schoen, Ermeni ileri gelenlerinden Bogos Nubar Paşa'nın görüşme teklifini kabul ederek kendisine büyük ilgi göstermiştir. Paşa görüşmede, Kilikya Bölgesi'nde Ermeniler lehine yapılacak reformlar konusunda verilecek destek sayesinde Almanya'nın bölgede hem nüfuz olarak güçleneceğini hem de ekonomik olarak menfaat sağlayacağını ifade ederek yardım istemiştir. Schoen, diğer devletlerin de desteklemesi halinde Almanya'nın da bu bölgede Ermeniler lehine yapılacak reformlarda yer alabileceğini belirtmiştir (Soy, 2008, s.120-125).

Ermeniler üzerinde nüfuz kazanmak amacıyla yapılan diğer önemli bir girişim de, 16 Haziran 1914'te, maddi desteğini Alman Dışişleri Bakanlığı'nın sağladığı, başkanlığını Alman Doğu Misyonu "Deutsche Orient Mission" (DOM) adlı misyoner örgütünün kurucusu Lepsius'un üstlendiği Alman-Ermeni Cemiyeti'nin "Deutsch-Armenische Gesellschaft" kurulmasıdır (Kieser, 2011, s.32). Berlin merkezli kurulan Derneğin temel amacı; Ermenilerin yaşam tarzlarını, kültürel ve finansal durumlarını tetkik ederek Almanya'nın Ermenilere nasıl nüfuz edebileceğini araştırmak; Almanlarla Ermeniler arasında ekonomik, siyasi ve kültürel

ilişkileri arttırmaktı. Ayrıca Dernek, bölgede meydana gelebilecek bir savaşta Ermenilerin Ruslara karşı Almanya'nın yanında çarpışması adına gerekli altyapıyı yapması için çalışmalar yürütecekti (Soy, 2008, s.125). Derneğin yönetim kurulunda, dönemin ileri gelen hukukçu, tarihçi, politikacı, gazeteci, siyasetçi, yazar ve profesörleri de yer alıyorlardı (Schafer, 1932, s.84; Meißner & Rades, 2010, s.199).

Almanya'yı özellikle Kilikya bölgesinde Ermenilere yaklaştıran önemli bir etken de Berlin-Bağdat demiryolu projesiydi. Bu hat tamamlandığında Almanlar nüfuzları altına aldıkları Ermeni ticaret erbabının, demiryolu hattındaki ekonomik faaliyetleri canlandıracaklarını umuyorlardı (Soy, 2008, s.126).

I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile birlikte Almanya'nın Osmanlı Devleti ile aynı safta mücadele etmesi, bağımsızlık hayali kuran Ermenilerin Rusya'nın güdümüne girmesi, Almanya'nın Ermeniler üzerinde nüfuz politikasının sonu oldu. Konsolosluk raporlarında da ifade edildiği gibi, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı tebaası Ermenilerin Rusya tarafında yer alarak Türkleri arkadan vurmaları Ermenilerin bölgeden uzaklaştırılmalarını zorunlu kılmıştı. Alman diplomat, devlet yönetimi ve askeriyesi de bölgedeki Ermenilerin tehcire tabi tutulması konusunda Osmanlı yetkilileriyle hemfikirdi (Kılıç, 2007, s.41-74; Yavi, 2001, s.289-290; Bacınoğlu ve Bacınoğlu, 2001, s.200-201).

2.5.1. Alman Misyonerlerin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri;

Almanya'nın Anadolu'da misyonerleri ile ilişkileri Fransa, İngiltere ve Rusya'dan daha farklı bir seyir izlemiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere Almanya Ermeni ıslahatları ve isyanları konusunda müttefiki Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Hükümete bağlı devlet kiliseleri de Ermeniler için yürütülen yardım kampanyalarına destek vermemiştir (Meißner & Rades, 2010, s.36).

Anadolu'da Ermeniler arasındaki faaliyetleriyle öne çıkan Hüfsbund ve Deutsche Orient Mission'un (DOM) Ermenilere yardım için Almanya'da düzenledikleri yardım faaliyetleri ve konferanslar tamamen yasaklanmamakla birlikte polis tarafından yakından takip edildi. Bağış toplanmasına sınırlamalar getirildi. Dernek

çalışanları da sürekli olarak gözetim altındaydı (Feigel, 1989, s.75-76). Alman Hükümeti Anadolu'ya seyahat etmek isteyen misyonerlerine de koruma sağlamayı reddederek başlarına gelebilecek olumsuzluklardan tamamen kendilerinin sorumlu olduklarını kabul ettiklerine dair de yazılı belge almaktaydı. Faaliyetlerine kısıtlama getirmek ve hareketlerini yakından takip etmekle birlikte Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetleri yürüten örgütlerini kapatma yoluna gitmeyen Almanya, bununla birlikte Ermeni isyanları sonrasında Ermenilere yardımda bulunan örgütlerinden faaliyetlerine son vererek Ermenilerle irtibatlarını sonlandırmalarını istediği gibi onlara yapmakta olduğu yardımı da kesmiştir (Kieser, 2005, s.230-232, 501-501, 707). Alman basını da Hükümet politikası doğrultusunda hareket ederek Ermeni meselesinde tarafsız bir politika sergilemekteydi. Örneğin; DOM misyonerlerinden Ferdinand Brockes'in 1899 yılında Anadolu'yu dolaşarak Ermenileri isyana teşvik eden konuşmalar yapması üzerine Osmanlı Devleti tarafından sınır dışı edilmesi, DOM misyoner örgütünün Alman basınında eleştiri odağı olmasına sebep olmuştur. Alman basını, bu tür faaliyetlerin Almanya'nın ticari ve siyasi olarak büyük çıkarlar elde ettiği Osmanlı Devleti ile arasındaki yakın ilişkilere ciddi zararlar verdiğini, bu yüzden Anadolu'da Alman misyoner örgütlerinin misyonerlik faaliyetlerine son verilmesi, yardım organizasyonlarının da Osmanlı Devleti vasıtasıyla yapılması gerektiğini belirtmekteydi (Schafer, 1932, s.26).

Alman Protestan misyonerleri ise Devlet politikasının aksine Doğu Anadolu'da kurdukları okul, hastane ve yetimhanelerde, Ermenileri milli ve dini açıdan kışkırtarak zaten var olan isyan girişimlerine zemin hazırlamışlardır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının ardından Fransa, İngiltere ve Rusya misyoner örgütlerinin sınır dışı edilmeleri ile birlikte Alman misyonerler bölgede çok geniş bir faaliyet alanına kavuşmuşlardır. Bu yetimhanelerde kalan Ermeni çocuklarını Osmanlı Devleti'ne düşman olarak yetiştirdikleri gibi isyancıları evlerinde ve açmış oldukları kurumlarında saklayarak ve çeşitli vesilelerle Osmanlı makamlarına karşı korumaya çalışarak kendi devletlerinin politikasına karşı gelmişlerdir. Bu süreçte Almanya'nın İstanbul elçisi Alman misyonerlerinden yetimhanelerine çocukların

yanı sıra yetişkin Ermenileri de aldıklarının tespit edildiğini, bu tutumlarından derhal vaz geçmeleri gerektiğini bildirmişti. Emre itaat etmeyen ve evinde Ermenileri saklayan Hülfsbund misyoneri Kathe Eherhold'dan evinde sakladığı Ermenileri askerî makamlara teslim etmesi istenmesi üzerine, Eherhold emri veren Alman konsolosunun talimatına uymayı reddetmiştir (Kantarıcı, 2002, s.138-167).

Almanya Ermeni meselesinde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almasına rağmen tehcirden sonra Avrupa'da yapılan propagandaların ardından Ermeni Meselesinin kontrolden çıkmaya başlaması ile birlikte tehcir edilmelerinde büyük pay sahibi olduğu Ermenilere sempatik görünmek ve Avrupa kamuoyuna Ermenileri koruyor mesajı vermek adına Anadolu'da Ermeniler arasında faaliyet göstermelerine olumsuz bakmakta olduğu misyoner örgütlerine karşı uyguladığı politikayı kısmi olarak değiştirerek onları Alman Devleti'nin çıkarına olabilecek durumlarda maddi ve politik yönden desteklemeye başlamıştır (BOA, DH. ŞFR, 55 / 62; BOA, DH. EUM. 2Şb, 10 / 18). Bu kapsamda Alman diplomatları büyükelçilikler ve konsolosluklar nezdinde Osmanlı makamlarına başvurarak Alman misyoner örgütlerine bağlı Ermeniler arasında yetimlerin bakımı, eğitim ve sağlık alanlarında faaliyet göstermesi için izin verilmesini, bu kurumlarda çalışan Ermenilerin de tehcirden muaf olmasını sağlamışlardır (BOA, DH. ŞFR., 56 / 157).

Özellikle de 1916 ve 1917 yıllarında Ermeni meselesi konusunda İtilaf kuvvetlerinin basın yayın yoluyla Almanlara yüklenmeye başlayarak, Almanya'yı Avrupa'da tamamen yalnızlaştırma politikası sonucu, gelecekte çok büyük bir sorunla karşı karşıya kalacağını öngören Almanya, kendini Ermeni meselesinde aklamak için Ermenilerle iyi ilişkilere sahip misyoner örgütlerini kullanmıştır. Bu konuda, Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarlığı'ndan Osmanlı Devleti'nde özellikle Ermeniler arasında okul, hastane, yetimhane gibi pek çok kurum açmak ve yardım kampanyaları düzenlemek suretiyle misyonerlik faaliyeti yürütmekte olan Hülfsbund misyoner örgütünün Merkez Komitesi Başkanı Schuchardt'ta yazılan bir mektup konuyu daha net anlatmaktadır,

“Sevgili Direktör Schuchardt,

Gizli

Egoist siyasi amaçlar uğruna, düşmanlarımız tarafından bize karşı yürütülen Ermeni zulmü ile ilgili propagandaların yakın geçmişte biraz da olsa kesildiğini, eminim biliyorsunuzdur. Bu propaganda bize karşı bir kez daha tekrar kullanılabilir. Bern temsilcimiz, Ermeniler için İsviçre Yardım Örgütü'nde bulunan İsviçreli vatandaşların veya yabancıların, zulümler konusunda detaya girmeden, Alman kamu görevlileri ve diğer Almanların acı çeken Ermenilere karşı sıcak sempatisini ve yardımseverliğini ifade eden, (basın organlarında) makaleler veya mektuplar şeklinde yorumlar yayınlamasını sağladığınız takdirde size yardımcı olmaktan büyük mutluluk duyacaktır. Düşmanlarımız yorumlar karşısında tamamen çaresiz kalmalıdır. Kısa bir süre önce bu konu hakkında görüştüğüm Direktör Axenfeld, elindeki uygun materyallerle beni desteklemeyi kabul etti. Eğer yanılmıyorsam yardım organizasyonunuzun içerisinde, İsviçre ve diğer tarafsız ülkelerden çalışanlar bulunmaktadır. Bu amacımız ile ilgili uygun materyal sağlayabilerseniz bende özellikle minnettar olacağım. Talihsiz Ermenilere yardımcı olmak adına - resmi ve özel- Almanlar tarafından bölgesel olarak neler yaptığının özellikle farkındayız...

En derin saygı ve en iyi dileklerle

Goppert”

(Der Legationsrat im Auswärtigen Amt Göppert an den Direktor des Deutschen Hülfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient Friedrich Schuchardt, Berlin, den 10. August 1917, 1917-08-10-DE-001, PA-AA/R14097.)

Almanya'nın Ermeni meselesinde misyonerler üzerinden kendini aklama girişimleri I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin ardından hız kazandı. Almanya, Avrupa kamuoyu tarafından, Ermeni olayları karşısında Osmanlı Devleti'nin yanında tavır alması ve Ermeni Tehciri'ne destek vermesi ile ilgili olarak suçlanacağını farkındaydı. "Hıristiyan bir halkı kıran Hıristiyan bir Avrupalı devlet" yaftası yememek için de 1918 yılının Kasım ayında İtilaf Devletleri ile imzaladığı Ateşkes

Anlaşması'ndan bir ay sonra yıllardır Anadolu'da Ermeniler lehine yaptığı çalışmalar yüzünden Almanya'nın Anadolu'daki çıkarlarına aykırı hareket ettiği gerekçesi ile dışlamış olduğu DOM misyoner örgütünün kurucusu Lepsius'u Alman Dışişleri Bakanlığına davet etmiştir. Lepsius ile bizzat Dışişleri Bakanı Dr. Solf görüşmüş ve Lepsius'tan Ermeni meselesinden Almanya'yı aklamasını istemiş, konu ile ilgili bütün bilgi belgeleri incelemesine olanak tanımıştır. Görevi; Anadolu'da Ermenilerin Türkler tarafından katledildiğini, o dönemde bölgede görev yapan bütün Alman unsurlarının katliamı önlemek için büyük mücadele vermelerine rağmen engelleyemediklerini ispatlayarak, Almanya'yı temize çıkarmak olan Lepsius, çalışmaları sırasında Almanya'yı masum gösterecek belgelere yer vermiş, Tehcir'de Almanya'nın sorumlu olduğunu ispatlayan bazı belgelere kitabında özellikle yer vermediği gibi bazı belgeleri de tahrifat yaparak ele almıştır (Kılıç, 2000a, s.83-84). Lepsius'un Almanya'yı masum göstermek için yaptığı bu çalışma, Mayıs 1919'da kitap haline getirilmiş, günümüzde sözde Ermeni Soykırımına delil olarak kullanılan temel kaynaklar arasında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Sonuç

1789 Fransız İhtilali'nin ardından, Avrupa başta olmak üzere dünyanın diğer coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşayan bazı etnik gruplar da ihtilalin getirdiği milliyetçilik ve özgürlük hareketlerinden etkilenerek bağımsız devletlerini kurma mücadelesine girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde öncelikli olarak Balkanlarda etkili olan milliyetçilik ve özgürlük fikirleri 19. yüzyılın ilk yarısında Yunan ve Sırp isyanları ile bağımsızlık ateşine dönüşmüştür. Milliyetçilik ve özgürlük fikirleri Anadolu'da en çok Ermeniler arasında etkili olmuştur. Bu fikirlerin Ermeniler arasında yayılması ve 1890 yılından sonra isyanlara dönüşmesinde en önemli rolü Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı Devleti topraklarında nüfuz alanları oluşturmak veya uydu devletler kurmak isteyen dönemin güçlü devletleri Fransa, İngiltere ve Rusya ile onların himayelerinde Ermenilerle meskun bölgelerde faaliyet gösteren misyoner örgütleri oynamıştır.

Sanayi devriminin gerisinde kalarak 19. yüzyılda ekonomik, askeri ve siyasi yönden eski gücünden uzak olan Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu coğrafya Jeopolitik, jeostratejik ve ekonomik olarak Düvel-i Muazzama için büyük önem arz ediyordu. Tek başlarına bölgeye hakim olamayacaklarının da farkında olmaları hasebiyle bu topraklarda etki alanı oluşturmak için bölgenin en güçlü gayrimüslim topluluğu Ermenilerle yakın ilişki kurma siyaseti gütmüşlerdir.

Fransa Katolik, Rusya Ortodoks, İngiltere ve Amerika ise Protestan Ermenilerin hamiliğine soyunmuş, himaye ettikleri toplulukların haklarını koruma bahanesi ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Padişah II. Mahmut Fransa'nın girişimleriyle 1830 tarihinde Ermeni Katolikleri millet olarak tanımıştır. Amerikan misyonerlerinin ve İngiliz Büyükelçiliğinin girişimleriyle 1846 yılında İstanbul'da Protestan Ermeni Kilisesi kurulmuş ve İngiliz Büyükelçisi Canning'in diplomatik baskıları sonucu 1850'de Protestanlara da millet statüsü verilmiştir.

Düveli Muazzama etki alanlarını genişletmek adına himaye ettikleri mezhebe Ermenilerin dahil olması noktasında çaba sarf etmişler, bu noktada en büyük desteği de açtıkları eğitim kurumları, yetimhaneler sağlık ocağı, hastane vs kurumlarla Ermenileri yakından tanıyan misyonerlerden almışlardır. Misyonerler açtıkları kurumlarda bağlı oldukları devletlerin propagandasını yapmak, bölge ile ilgili bilgi toplayıp himayesinde olduğu devlet yetkililerine sunmak, Ermeni milliyetçiliğini aşılıyarak onları bağımsızlık için kışkırtmak, Ermeni isyancılar ile onlara ait silah ve cephaneleri saklamak, zararlı basın ve yayın faaliyetlerini yürütmek gibi çok yönlü faaliyette bulunmuşlardır. Düveli Muazzama aynı zamanda Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerde açtıkları konsolosluklar aracılığı ile de Misyoner ve Ermenilerin diğer cemaatler ve Osmanlı makamları ile yaşadıkları anlaşmazlıklara diplomasi yoluyla müdahale etmişlerdir.

Almanya ve ABD'nin Ermenilere yaklaşımı diğer devletlere nazaran farklı seyretmiştir. Amerika Monroe Doktrini kapsamında Osmanlı coğrafyasında ticari amaçla bulunmuş, bölgedeki ticaretini de misyonerler vasıtasıyla bağlantı kurduğu

Ermeniler üzerinden yürütmüştür. Bununla birlikte vatandaşı olan misyonerler Anadolu'da açtıkları kurumlar vasıtasıyla Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalarında önemli bir rol oynamışlardır. Amerika bu noktada Osmanlı Devleti'ni karşısına alma pahasına misyonerleri ve ticari ortakları olan Ermenileri cansiperane korumuş, bu uğurda Osmanlı Devleti'ni, karasularına savaş gemisi göndermekle dahi tehdit etmiştir. ABD-Osmanlı ilişkilerinin gerilmesine sebep olan Amerika'nın bu tutumunda, misyonerlerin Amerikan basınında yer bulan Osmanlı'da Ermenilerin zulme uğradığına dair yanlı yazılarından etkilenen ve "din kardeşleri" Ermeniler lehinde olan Amerikan kamuoyunun baskısı da etkili olmuştur.

Almanya'nın Ermenilere yaklaşımı diğer Avrupa ülkelerinden ve Amerika'dan çok farklı bir noktadadır. Diğer devletlerin aksine menfaatlerini Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünde gören, politikasını da Osmanlı ile yakın ilişkiler kurmak üzerine kurgulayan Almanya, bu nedenle Osmanlı Devleti'ndeki etnik ve dini unsurları nüfuz alanı olarak kullanmamış, Ermenilerle ilgili konularda Osmanlı Devleti yanlısı bir tutum sergilemiş, Ermeniler arasında misyonerlik faaliyeti yürüten vatandaşlarına da destek vermemiştir.

Sonuç olarak Düvel-i Muazzama Ermeniler sayesinde Anadolu'da menfaatleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edebilecekleri bir enstrümana sahip olmuşlar. Misyonerler Gregoryen Ermeniler arasında kendi mezheplerini yaymışlardır. Osmanlı Devleti ekonomik ve siyasi arenada zaten zor durumda olduğu bir dönemde Ermenilerin ifsad hareketleri de uğraşmak zorunda kalmış, günümüze kadar gelen Ermeni Sorunu da yine o günlerde yaşananların sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne miras kalmıştır. Ermeniler ise Düveli Muazzama ve misyonerlerin vaatlerini kendi menfaatleri olarak algılamışlar, bağımsızlık hayaliyle yüzlerce yıl barış içerisinde yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne isyan etmişler ve birlikte yaşadıkları halkla çatışmaya girmişler, bedelini de canlarıyla ve bin yıldan uzun süredir yaşadıkları topraklardan sürgün edilerek ödemişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

A1917-08-10-DE-001, DE/PA-AA/R14097 1917-A-19500 <http://www.armenocide.net>, Ağustos 2012.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi (BOA):

Cevdet Dahiliye (C. DH.), 30/1485

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH. EUM. 2. Şb.), 10/18.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb.), 30/1.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 55/62; 56/157.

Hariciye Mektubi (HR. MKT.), 4/18.

Hariciye Siyasi (HR.SYS.), 54/4; 2749/12.

İrade Hususi (İ.Hus.), 8/31-1310B-36.

İrade Mesail-i Mühimme, (İ.MSM.), 34/967.

Sadaret, Mühime Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.), 657/45; 749/5; 673/25.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Akeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 110/18.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.), 5/15.

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 36/27.

Araştırma İnceleme Eserler

Ahmad, F. (1971). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. Sander Yayınları.

Açıkses, E. (2002). Türk-Amerikan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi. *Türkler Dergisi*, 13, 542-557.

Akgün, S. (1988). Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 1(1), 1-12.

Akgündüz, A., Öztürk, S. ve Kara, R. (2008). *Sorularla Ermeni Meselesi*. Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları.

Alan, G. (2008). *Osmanlı'da Protestan Okulları*. Meydan Yayıncılık.

Armaoğlu, F. (1991). *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Armaoğlu, F. (2003). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aslan, D. S. (2009). Rusya'ya göçen Ermeniler Sorunu ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri. *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.) Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C.1, (s. 487-500). Erciyes Üniversitesi Yayını.

Avşar, S. (2004). *I. Dünya Savaşında İngiliz Propagandası*. Kim Yayınları.

Aydın, M. (2006). Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi. *OTAM*, 19 (19), 79-122. DOI: 10.1501/OTAM_0000000377

Bacınoğlu, T., Bacınoğlu A., (2001). *Modern Alman Oryantalizmi-Alman Yayıncılığının Türkiye Tablosu*. ASAM Yayınları.

Banoğlu, N. A. (1976). *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü*. Gündüz Matbaacılık.

Bayur, Y. H. (1983). *Türk İnkılabı Tarihi*. Cilt 2, Bölüm III, Türk Tarih Kurumu.

Bilgi, N. (1999). *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*. KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı.

- Bilgin, M. S. (2009). Ermeni Meselesi Üzerinde Osmanlı-İngiliz Diplomatik Mücadelesi (1878-1894). *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-III], C. 1, (s. 309-333). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Bozkuş, Y. D. (2009). Yayınlanmamış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri (1879-1918). *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 4, (s. 315-353). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Budak, Ö. (2006). *Türkiye'nin Dünya Ülkeleri Açısından Jeopolitik Önemi ve Avrasya'daki Yeri*. Bilge Yayınları.
- Bütüner, Z. (2009). Tarihte Türklere Karşı Soykırım İddialarının Mimarı Portreler-Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 4, (s. 417-435). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Büyükkarcı, S. (2004). *Türkiye'de Amerikan Okulları*. Yelken Yayınları.
- Çalık, R. (2000). *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çalık, R. (2009). Almanya'nın Abdülhamit Dönemi'ndeki Ermeni Olaylarına Yaklaşımı. *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 3, (s. 491-501). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Çetin, İ. (2009). İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregoryen-Protestan Ermeni Çatışması. *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 2, (s. 457-475). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Çiçek, K. (2010). Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri, Bir Değerlendirme. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 3(6), 1-14.
- Dedeyev, B. (2009). 19. Yüzyıl Ermeni Milliyetçiliği'nin Yapılanmasında Rusya'nın Rolü, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 1, (s. 335-351). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Demir, C. (2016a). Amerikan Board ve Talas Amerikan Hastanesi. H. Eşberk (Ed.), *Talas Amerikan Koleji Klinik Tarihinden Bir Kesit*, 16-44, Tiydem Yayıncılık.
- Demir, C. (2016b). Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin Samsun'daki Faaliyetleri, 1919-1922 (Yetimhane, Hastane, Aşevi ve Diğer Yardım Çalışmaları). O. Köse (Ed.), *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk - I*, (s. 269-284). Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Erdemir, H. P. ve Erdemir, H. (2009). Uluslararası Politikalarda 'Ütopya Armenia'', *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 2, (s. 299-321). Erciyes Üniversitesi Yayınları.

- Eryılmaz, B. (1988). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anun Yönetimi*. Güçbirliği Yayınları.
- Feigel, U. (1989). *Das evangelische Deutschland und Armenien, die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen*, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Gencer, M. (2002). Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi. *Türkler*, 13, 34-39, Yeni Türkiye Yayınları.
- Günay, N. (2015). Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği. *Gazi Akademik Bakış*, 8 (16), 63-93. DOI: 10.19060/gav.61535
- Gürün, K. (1985). *Ermeni Dosyası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İlter, E. (1995a). *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*. Turan Yayıncılık.
- İlter, E. (1995b). Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda Ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü. *OTAM*, 6, 155-171.
- İskefiyeli, Z. (2007). Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hıristiyanlık, Kilise ve Misyonerler. *Akademik İncelemeler Dergisi* 2 (1), 231-255.
- İskefiyeli, Z. (2019). Amerika'da "Büyük Uyanış" ve Amerikan Board (Abcfm) Misyoner Teşkilatı'nın Kuruluşu. S. Yıldırım (ed.), *4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (UBAK), Bildiri Tam Metin Kitabı*, Sosyal Bilimler 5, (s. 15-31). Doğuhan Yayıncılık.
- Kantarıcı, Ş. (2001). Ermeni Lobisi, ABD' de Ermeni Diasporasının Oluşması ve Lobi Faaliyetleri. *Ermeni Araştırmaları*, 1(1), 139-169.
- Kantarıcı, Ş. (2002). Van'da Ermeni İsyanı. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 5, 138-167.
- Karacakaya, R. (2005). *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Kaya, M. (2013). Rusya'nın Ermeni meselesindeki yeri ve önemi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 103(205), 155 - 182.
- Kayıran, M. (2019). Milliyetçilik Akımının Balkanlar'daki Gayrimüslim Unsurlar Üzerindeki Etkisi (1789 – 1875). *Türk Dünyası Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 3(5) , 71-97 . Retrieved From <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Ya-kintarih/Issue/49664/636805>.
- Keser, U. (2009). Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı. *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, M. Hülügü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], (C. 4), (s. 249-291). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Kılıç, D. (2000a). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*. ASAM Yayınları.
- Kılıç, D. (2000b). Osmanli Ermenileri Arasında Katolik Kilisesi'nin Kuruluş Faaliyetleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 135-147.
- Kılıç, S. (2007). *Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk Alman Arşiv Belgeleriyle*. Kaynak Yayınları.
- Kieser, H. L. (2005). *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*. 2. Baskı, İletişim Yayınları.
- Kieser, H. L. (2011). Germany and the Armenian Genocide of 1915-17, J. C. Friedman (ed.) *The Routledge History of the Holocaust*. (s.30-45). Taylor & Francis Group.
- Kocabaş, S. (1992). *Osmanlı İsyanlarında Yabancı Parmağı*. Vatan Yayınları.

- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*. Arba Yayınları.
- Konukçu, E. (2000). Osmanlılar ve Millet-i Sâdıkadın Ermeniler. H.C.Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*. (s.59-73), Yeni Türkiye Yayınları.
- Kopar, M. (2009). Amerika ve Amerikan Misyonerlerinin Bu Sorundaki Rollerini", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. M. Hülâgü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 3, (s. 159-176). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Kurak, K. (2009). XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Fransa'nın Rolü ve Pierre Loti'nin Mücadelesi, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, M. Hülâgü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 2, (s. 477-490), Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Küçük, C. (1984). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı. 1878-1897*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Küçük, M. A. (2005). *Ermeniler Arasında Protestanlığın Yayılışı ve Protestan Ermeniler (Türkiye Örneği)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Mantran, R. (1995). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Cem Yayınevi.
- Mazıcı, N. (1987). *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1919)*, Der Yayınevi.
- Meißner, A. & Rades, M. (2010). "Christliche Welt" und Armenien, Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus, LIT Verlag.
- Mutlu, Ş. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. Gökkuşbu Yayınları.
- Narin, R. (2018). Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, 249-286. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/39776/471434>
- Ortaylı, İ. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İletişim Yayınları.
- Öke, M. K. (1996). *Ermeni Sorunu*. İz Yayınları.
- Ölmez, A. (2009). Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri. M. Hülâgü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 1, (s. 113-129), Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Özçelik, İ. (2005). *Ermeni Sorunu ve Gerçekler*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Palmer, A. (1993). *Osmanlı imparatorluğu, Bir Çoküşün Yeni Tarihi*, (Çev. B. Ç. Dişbudak). Sabah Kitapları.
- Rathmann, L. (1982). *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, (Çev. R Zarakolu). Belge Yayınları.
- Richter, J. (1910). *A History of Protestant Missions in the Near East*. Oliphant, Anderson & Ferlier Press.
- Saray, M. (1984). *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri* (Çev. E. Göktañ). ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu.
- Sarıñay, Y. (2002). Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878-1918). *Ermeni Araştırmaları*, 7, 55-70.

- Sarınay, Y. (2008). Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918). *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1(2), 69-105.
- Sarıyıldız, G. (2013). Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tamamlanması. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* (2), 249-267, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta/issue/954/10753>
- Schafer, R. (1932). *Geschichte der Deutschen Orient Mission*. Missionshandlung und Verlag Lepsius Fleischmann und Grauer.
- Sezer, A. (1999). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı, 169-183.
- Soy, B. (2008). Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivine Göre II. Wilhelm Döneminde Almanya'nın Osmanlı Ermenilerine Yaklaşımı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 5(19), 115-128.
- Süslü, A., Kırzioğlu, F., Yinanç, R., ve Halaçoğlu, Y. (1995). *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayını.
- Şahin, R. (1988). *Tarih Boyunca Türk idarelerinin Ermeni Politikaları*. Ötügen Yayınları.
- Taşcıoğlu, Ö. L. (2018). Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri, *Social Sciences Studies Journal*, 4(15). 713-719.
- Tosun, R. (2004). Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 14, 143-163.
- Tuğlacı, P. (1991). *İstanbul Ermeni Kiliseleri*. Pars Yayınevi.
- Turan, Ö. (2002). 19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri. *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabı*, C. 3, (s. 1547-1564). Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Turan, Ö. (2009). Amerikan Misyonerlerine Ermeni Patrikhanesi'nin Tepkisi, M. Hülagü, Ş. Batmaz ve G. Alan (Yay. Haz.), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı [EUSAS-II], C. 3, (s. 405-438). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Uras, E. (1983). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Belge Yayınları.
- Yavi, E. (2001). *1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler, Ermeniler, Kürtler*. Yazıcı Yayınevi.
- Yavuz, F. (2015). Osmanlı Amerika İlişkilerinde Bir Krizin Analizi: Anna Melton Hadisesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 648-664.
- Yavuz, F. (2019), Amerikan Protestan Misyonerliği'nin Anadolu'da Teşkilatlanmasına Bir Örnek: Antep Misyonu'nun Kuruluşu (1848). *History Studies*, 11(6), 2067-2085.
- Yazıcı, S. (2006). Fransa'nın Birinci Dünya Savaşından Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti, H. Selvi (ed.) *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, (s. 255-287), Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayını,
- Yazıcı, S. (2008). 1895 Diyarbakır Ermeni Olayları. B. Yediyıldız ve K. Tomenendal (Ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt 3, (s.733-750), Diyarbakır Valiliği Yayını.
- Yinanç, R. (1983). Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler, *Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu, Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, 67-74.

Extended Abstract

While France and England provided their interests in the East with peaceful diplomacy and trade until the end of the 18th century, Russia gained influence over the Ottoman Empire after long wars. After the defeat in the II Vienna siege in 1683, the Ottoman Empire was accepted to lose its former power and the 16-year series of wars between the "Holy Alliance", which was established by some European states under the leadership of the Pope, and the Ottoman Empire, resulted in the victory of the Holy Alliance and the Karlowitz agreement was signed in 1699. This 16-year war period, which reveals the weakness of the Ottoman Empire, constitutes the starting point for the powerful states of Europe to engage in the struggle to take land from the Ottoman Empire and have influence over Ottoman Empire. With the lands and privileges gained from the Ottoman Empire with the Pasarowca (1718), Küçük Kaynarca (1774) and Yaş (1792) Agreements, Russia also became an important power that could not be ignored in the eyes of the European great powers.

England and France followed a policy to protect the Ottoman Empire against Russia. Germany and America followed a completely neutral policy in this regard. While America and Germany continued to maintain their neutrality with the 1877-78 Ottoman-Russian War and the Berlin Congress that followed, Britain and France abandoned the protection policy they followed and began to seek a share in the plunder of the Empire, like Russia. They tried to increase their political and commercial power in the region. For this purpose, they established colonies in the Ottoman geography. They supported their missionaries operating in the region with great financial means. They sought to establish spheres of influence by controlling the minorities and by assuming the patronage of the Orthodox, Catholic and Protestant communities through their missionaries.

As a result of the Ottoman-French relations that developed during the Kanuni period, with the capitulations given to France with the agreement signed in 1536, France first gained commercial and diplomatic privileges in the Ottoman Empire, and then, with the renewed capitulation agreements, it gained the protection of the Catholics within the borders of the Ottoman Empire. Thanks to the protection, which means important commercial, legal and diplomatic privileges, France gained influence over an important minority element, especially the Armenians, within the borders of the Ottoman Empire. Claiming that all Orthodox Christians in the Ottoman Empire had the right to protect with Article 7 of the Küçük Kaynarca Agreement in 1774, Russia had the opportunity to establish a sphere of influence by using the Orthodox minorities living within the borders of the Ottoman Empire. France had the right to protect the Catholics and Russia the Orthodox. England, also aimed to obtain protection right on Protestants. For this purpose, England enabled the opening of a Protestant Church in Jerusalem in 1842. With the help and patronage of the British Embassy, the "Protestant Community Administrative Committee" was established in Istanbul in 1846. Afterwards, England put pressure on the Ottoman Government, with an edict, the "Armenian Protestant Nation" was officially recognized in 1850.

By directing Protestant activities, England both balanced the work of Tsarist Russia and France in the empire, and also had the opportunity to create an intermediary group in order to get the lion's share in case of any international sharing. The young German Empire, which completed its union in 1871 and entered colonialism later than other industrialized Western European countries, was also seeking to establish spheres of influence outside Germany. It seemed difficult to realize this through minorities in Ottoman geography. Protestants were patronized by England and Catholics by France. German-origin missionary were also operating in cooperation with these states. First of all, Germany aimed to control the German-

origin missionary organizations operating in the Ottoman Empire and then to have influence in the region by protecting the Protestant and Catholic minorities in the Ottoman Empire through his missionaries. In this direction, the construction of a Protestant Church called the "Church of the Redeemer" in Jerusalem during the visit of Emperor Wilhelm II to the Ottoman State was an important opportunity for Germany.

This church would completely liberate the German Protestants from English patronage. In addition, land in Jerusalem would be bought and donated to German Catholics, thereby breaking the French protectorate over them. German Emperor II. Wilhelm would go to the Ottoman country twice, in 1889 and 1898, in order to assume the full patronage of the Protestants and Catholics in the Ottoman Empire and to visit the Ottoman Empire in a difficult situation to gain confidence. When we look at the situation, it is clear that the missionaries in the region, which mainly operate on the minorities in the Ottoman Empire, cannot operate as institutions that are completely independent of the states they belong to and work for religious purposes.

The imperialist states saw the missionary organizations they had under their protection as the vanguard of their imperialist goals. Undoubtedly, when the missionaries came to Anatolia, they did not have in mind only to serve the political purposes of the states under their protection. According to the universal view of the Christian churches, the missionaries' first goal was to enable people of other religions to find the right path, that is, to accept their own religion. Known as the "Key to Asia" in terms of missionary activities and where people considered holy by Christians lived and referred to as "The Land of the Bible", Anatolia had a unique religious charm for missionaries and should have been under the dominion of its "true owners", namely Christians. The Muslims who seize these lands with the force of the sword will either be removed from the region by the force of the sword in the same way, or they will follow the right path with the suggestions of the missionaries! So they would choose Christianity. In any case, Anatolia would be completely free of Muslims and would come under the rule of Christianity.

They were also very pleased that the imperialist states, who were the power protections of the missionary organizations that came to Anatolia with these thoughts, were interested in Ottoman geography. Because they both received much more financial support than before, and the political extensions of the state under their protection in the Ottoman Empire were more closely interested in the problems they faced than in the past. In return for this interest, the missionaries voluntarily contributed to the colonial policies of the countries that were their benefactors, as well as their religious aims.

This cooperation, which continued with the mutual satisfaction of the parties, started to develop in favor of the politicians, especially from the second half of the 19th century. Missionaries were now in a position to serve the imperialist interests of the states under their protection rather than fighting for their religious activities. Even as the states under the auspices of the missionary conflicted with each other, they also engaged in the struggle among themselves and made various attempts to prevent or at least undermine the activities of other Christian churches and the states that support them.

The relations of great states such as America, England, France, Russia and missionary organizations affiliated to these states with Armenians date back to the 1830s. Parallel to the change in the political and economic balances in Europe, the powerful states of the period, which entered into a struggle for power and colonialism outside their own lands, struggled to take on the role of patronage of minorities in the Ottoman Empire, as mentioned, in order to create a sphere of influence of their own in Anatolia. In this direction, they tried to establish

close relations with the Armenians, who were the most populous minority people in the region, and even encouraged them to revolt against the Ottomans in order to establish an independent Armenian state in the region under their control.

The first provocations began to come from Russia. Losing against the Ottoman, French and British forces in the Crimean War, Russia turned its direction to Asia and saw the Armenians, the most concentrated Christian minority, as an auxiliary element in Anatolia to descend to the Mediterranean via Anatolia. Russia, by putting pressure on the Ottoman Empire, attempted to attract Armenians by promising to improve their rights and help them establish an Armenian State in Eastern Anatolia. On the other hand, Gregorians supported the missionary organizations operating in the region financially in order to orthodox the Armenians. These attempts by Russia prompted the British and the French to be more interested in the Armenians. England took action to establish a buffer Armenian State in the region against Russia under its auspices. First, England rapidly increased the number of British Consulates in Eastern Anatolia in order to take care of the Armenians and attract them to his side. Afterwards, in order to raise British sympathizers, England opened schools, hospitals and orphanages, and then sent many Protestant missionaries to the region. Attempts to establish an Armenian State under the auspices of Russia and England disturbed France, which had investments in the Southern Anatolian Region. Because these investments were located on the corridor that Russia wanted to open in the region in order to descend from the Caucasus to the Mediterranean, and in the buffer zone that England wanted to establish in order to prevent this corridor. In order to protect its interests in the region, France encouraged the Armenians to revolt in order to take the protection of the Armenians living in the south of Anatolia, known as the Cilician Armenians, and to establish an Armenian State in the region under their own control. In order to spread the French influence in the region through the institutions to be opened, it used its missionaries, who are the most effective power in this sense, like every other state. After Russia started an intense propaganda activity on the Armenians, Germany abandoned the policy of neutrality that it had been following for years in the Armenian Question, in order not to harm the peaceful policy it was following with the Ottoman Empire and attempted to gain influence over the Armenians. In this regard, he saw his missionaries as the greatest helper.

The attitude of America toward Armenian policy was different from other states. With the Monroe Doctrine, America, which decided to stay away from the complicated political relations of Europe and continue its relations with Europe on a commercial level, developed relations with the Ottoman Empire only in the commercial field. In this direction, a trade agreement was signed between the United States and the Ottoman Empire in 1830. In line with this agreement, American merchants distributed their products to the Ottoman markets through Armenians, thus the American-Armenian rapprochement occurred. Thanks to this rapprochement in trade, the first target audience of the American missionaries who came to the Ottoman Empire was Armenians due to this close relationship. American missionary organizations, which work much more systematically than other missionary organizations, carried out the most comprehensive and most effective work among Armenians and opened many schools, orphanages and health institutions. Although they seem to follow a peaceful policy, thanks to the schools they opened, they became the most influential factor after England and Russia in the formation of national consciousness in Armenians, the emergence of a sense of independence, and in parallel with the outbreak of Armenian revolts.

In addition to the guidance of the states under their protection, there were important reasons why the missionaries concentrated their activities on the Armenians. The attempts of

the missionaries who came to Anatolia to Christianize the Muslims failed from the first moment due to the Ottoman laws not allowing it and the reaction of the Muslims. After this failure, the missionaries turned to the minorities with the encouragement of the states under the protection. They saw the Armenians as the minority to carry out the most lucrative missionary activity in every way. After the Armenians, the strongest minority in Anatolia was the Rums. However, operating among Orthodox Rums was not very attractive as it could cause problems with Russia, which was the protecting power of Orthodoxy in the Ottoman Empire. However, Gregorian Armenians had no protecting power and it was much easier to attract them to their own denominations than Orthodox, Catholic or Protestants. Another feature of the Armenians that attracted the missionaries was that they were considered the oldest Christian people in the region. This enabled Armenians to have a special place and importance in the eyes of the missionaries. Acting with these thoughts, the Missionaries settled in the regions of Anatolia where Armenians were densely populated and undertook the task of acting as the actors of the policies of the state under their auspices on the Armenians.

This interest of imperialist states and missionary organizations toward Armenians caused an explosion in the missionary institutions opened in the regions where Armenians lived. England, France, America and Russia provided large amounts of financial aid to the missionary organizations that were under their auspices and were carrying out missionary activities among the Armenians, and enabled the missionaries to open missionary institutions even among the Armenian communities in the most remote corners.

Missionaries enabled widows and orphans to earn their living in the workshops they opened in the geography where they settled. In addition, they took care of their health in hospitals, and they raised them as generations hostile to the Ottoman Empire, thanks to the national consciousness they gave in orphanages and schools, and the destructive and provocative ideas they instilled. These activities, which lasted for decades, finally gave results, and by the 1890s, Armenian revolts began to break out all over Anatolia. The attempts to suppress the rebellions by the Ottoman forces also reflected the the world's public opinion as "Muslims are killing Christians" by the diplomatic and consular representatives of the great states, especially the missionaries, and the Armenian problem gradually turned into an international problem on a wider scale.

In the First World War that started in 1914, the Ottoman Empire drove the British, French and Russian missionary organizations away from Anatolia because their benefactors were on the side of the enemy states. The range of movement of American missionaries was also restricted. Thus, the German missionary organizations, which had no rivals, continued their missionary activities among the Armenians more comfortably. However, Germany, which was on the same side with the Ottoman Empire, agreed with the Ottoman authorities that the Armenians should be removed from the region as soon as possible due to their harmful activities. With the "Deportation Law" enacted in 1915, most of the Armenians were expelled from Anatolia. Therefore, they lost their interest as they lost their qualification as an argument for the imperialist states to penetrate the region.